LECȚII
DINTR-UN
secol
de viață
EDGAR MORIN

EDGAR MORIN

LECȚII DINTR-UN SECOL DE VIAȚĂ

Traducere din limba franceză de

ANCA-MARIA PĂNOIU

EDITURA CURTEA VECHE

2022

EDGAR MORIN
Leçons d'un siècle de vie
© Éditions Denoël, 2021

Tous droits réservés.

© CURTEA VECHE PUBLISHING, 2022
pentru prezenta versiune în limba română

CURTEA VECHE PUBLISHING
str. Aurel Vlaicu nr. 35, Bucureşti, 020091
redacție: 0744 55 47 63
distribuție: 021 260 22 87, 021 222 25 36, 0744 36 97 21
fax: 021 223 16 88
redactie@curteaveche.ro
comenzi@curteaveche.ro
curteaveche.ro

ISBN epub: 978-606-44-1344-4
Carte publicată şi în ediție digitală

Redactor: Ludovic-Ştefan Skultéty
Corector: Elena Tătaru
Tehnoredactor: Alexis Dimcev
Copertă: Dora Marian
Coordonarea ediției: Anca-Maria Pănoiu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României
MORIN, EDGAR
Lecţii dintr-un secol de viaţă / Edgar Morin ;
trad. din franceză de Anca-Maria Pănoiu.
- Bucureşti : Curtea Veche Publishing, 2022
ISBN 978-606-44-1323-9
I. Pănoiu, Anca-Maria (trad.)
159.9

EDGAR MORIN (n. 1921), sociolog şi filozof francez de origine iudeo-hispanică, este recunoscut la nivel internațional ca fondator al transdisciplinarității, precum şi pentru contribuția reprezentată de conceptul de „gândire complexă", dezvoltat în ciclul de lucrări *La méthode*. De-a lungul unei cariere academice de aproape opt decenii, abordarea sa ştiințifică s-a situat întotdeauna la confluența disciplinelor, articulând sociologia cu biologia, studiile media, antropologia vizuală, ştiințele politice, ecologia şi educația. Este director de cercetări emerit al Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), autor a peste şaizeci de lucrări şi a primit de treizeci şi opt de ori titlul de *Doctor Honoris Causa*.

Pe 8 iulie 2021 şi-a serbat centenarul. În prezent trăieşte retras în sudul Franței, la Montpellier, alături de soția sa, Sabah Abouessalam. De acelaşi autor, la Curtea Veche Publishing a mai apărut volumul *O nouă cale. Lecțiile coronavirusului* (în colaborare cu Sabah Abouessalam).

ANCA-MARIA PĂNOIU a făcut studii de comunicare, antropologie şi imagine. A fost bursieră „Paul Celan" la Institut für die Wissenschaften vom Menschen din Viena şi bursieră Centre National du Livre, în Franța. Traduce din engleză şi franceză, printre autorii pe care i-a invitat în limba română numărându-se Denis Thériault, Fabrice Midal şi Lisa Halliday.

Preambul

Aş vrea să se înţeleagă foarte clar că nu dau lecţii nimănui. Ce încerc este să extrag învăţămintele dintr-o experienţă de viaţă seculară şi secularistă, iar ce îmi doresc este ca ele să le fie de folos cititorilor mei, nu doar pentru a-şi pune întrebări cu privire la propria viaţă, ci şi pentru a-şi găsi propria Cale.

1
Identitatea singulară şi multiplă

Cine sunt? Răspund: o fiinţă umană. Acesta e substativul meu. Dar pe lângă el mai am şi multe adjective, a căror importanţă variază în funcţie de circumstanţe; sunt francez cu origini evreieşti sefarde, parţial italian şi spaniol, profund mediteraneean, european din punct de vedere cultural, cetăţean al lumii, copil al Pământului-Patrie. Se poate să fii toate acestea deodată? Nu, depinde de circumstanţe şi de momentele în care una sau alta dintre aceste identităţi predomină.

Cum se face că avem mai multe identităţi? Răspuns: de fapt, e o situaţie comună. Fiecare dintre noi are identitatea familiei sale, pe aceea a satului sau a oraşului său, identitatea provinciei sau a etniei, a ţării, în fine, identitatea cea mai vastă, aceea a continentului său. Fiecare dintre noi

are o identitate complexă, adică în acelaşi timp singulară şi multiplă.

Identitatea mea singulară şi multiplă

Conştiinţa propriei identităţi singulare şi multiple mi s-a trezit treptat. Părinţilor mei, imigranţi fiind, le lipsea o identitate naţională. Aveau o identitate etnico-religioasă sefardă şi o identitate a cetăţii, Salonic, oază paşnică în Imperiul Otoman din 1492, unde majoritatea populaţiei era alcătuită din evrei. Spre deosebire de greci, sârbi şi albanezi, care fuseseră cuceriţi şi colonizaţi de către turci, evreii fuseseră primiţi acolo şi nu aveau de îndurat nici pretenţiile nejustificate ale ienicerilor, nici persecuţiile otomanilor. O parte dintre ei, veniţi din Toscana (Livorno) la începutul secolului al XIX-lea, aduseseră ideile laice, capitalismul, apoi socialismul. Aşa şi Salomon Beressi, bunicul meu matern: era liber-cugetător şi le transmisese şi copiilor lui o morală fără Dumnezeu. În tinereţe, tata nu avea în cap decât Paris. Burghezia sefardă din Salonic vorbea franceza, pe lângă castiliana veche, numită „ladino" în interior şi „iudeo-spaniolă" în exterior.

Fiind născut în Franţa, nu am primit drept moştenire o naţionalitate străină. Părinţii mei aveau o identitate a cetăţii, care iradia din spatele noii lor identităţi franceze. În familie vorbeau dialectul ladino, niciodată cu mine, dar am crescut cu acea spaniolă în urechi. Ajuns mai târziu în Spania, am fost surprins să constat că înţelegeam parţial limba şi că o vorbeam cât de cât. Apoi, am fost foarte bucuros când am avut ocazia să îmi perfecţionez vorbirea în castiliană, în Spania şi în America Latină. Asta a trezit în mine, care mă consideram un descendent direct al celor expulzaţi în 1492 de Isabela Catolica, o identitate spaniolă –

pe care, de altfel, pot să mi-o şi revendic în mod legal, ceea ce mi s-a propus pe cale oficială în mai multe rânduri.

Am devenit francez în mod firesc, în copilărie, pentru că părinții îmi vorbeau în franceză, iar la şcoală intelectul meu şi-a însuşit istoria Franței. Am simțit această istorie ca fiind a mea, cu emoțiile puternice trezite de evocarea lui Vercingetorix, de Bătălia de la Bouvines, de Ioana d'Arc, de asasinarea lui Henric al IV-lea, de Revoluție, de Bătălia de la Valmy, de prima campanie din Italia, de Bătălia de la Austerlitz, de Napoleon glorios, apoi Napoleon în declin pe insula Sfânta Elena, de 1848, 1870, Comuna din Paris, războiul din 1914–1918. Nu eram în niciun fel conştient de zonele de umbră ale acestei istorii, eram impregnat de victoriile şi înfrângerile ei, de glorii şi doliuri. Şi frământam în sinea mea suferințele îndurate, mai ales pe cele din timpul Războiului de O Sută de Ani, când Franța fusese cât pe ce să dispară. De aceea, înrădăcinat în această istorie, mă simțeam francez în mod visceral.

În acelaşi timp, descopeream că sunt evreu. Părinții mei, deşi laicizați, mă duceau la cina de Paşte celebrată acasă la bunica mea în iudeo-spaniolă, în prezența rabinului Perahia. Fusesem circumcis – fireşte, fără să fi fost conştient de asta –, însă tata nu mă pusese să îmi pregătesc ceremonia de Bar Mițvá la sinagogă, prilej cu care se învață puțină ebraică şi câte-va rugăciuni. La insistențele unui cumnat evlavios, a acceptat un compromis; i-a cerut rabinului de la sinagoga din strada Buffault să îndeplinească ritualul fără pregătire, argumentând că sunt un biet orfan. Aşa că a trebuit să repet după rabin cuvintele evreieşti şi să fac o mică declarație în franceză, în care spuneam că voi fi mereu respectuos față de familia mea.

La liceu, în clasa mea erau catolici, câțiva protestanți, cinci evrei, precum şi fii de liber-cugetători, aşa că mai ales acolo mă întrebau camarazii care îmi este religia. Aşadar,

eram evreu, însă această identitate nu avea conținut cultural. Era resimțită mai degrabă drept ceva straniu de către unii şi rău de către alții, aceia care moşteniseră antisemitismul de la părinții lor.

Chiar dacă în tinerețe nu am avut de suportat decât foarte puține ofense personale, mai târziu am avut de îndurat antisemitismul extrem de violent al presei de dreapta, apoi pe cel de la Vichy, însă fără ca asta să îmi pună sub semnul întrebării profunda identitate franceză, strâns legată de tradiția umanistă mergând de la Michel de Montaigne la Victor Hugo.

Umanist înainte de toate

De fapt, conştiința evreiască mi se dilua, pornit cum eram în căutarea unei conştiințe politice umaniste care să identifice o cale în criza democrației, antifascismului şi antistalinismului. Aveam şaptesprezece ani în noiembrie 1938, când naziştii i-au privat pe evreii germani de drepturile civile şi au organizat Noaptea de Cristal. Dar în mijlocul acestor evenimente am rămas pacifist, dornic să păstrez un punct de vedere universal mai degrabă decât să-mi doresc, pe motiv că sunt evreu, războiul împotriva Germaniei.

Atât sub Ocupație, cât şi în mişcarea de Rezistență şi după război, identitatea evreiască mi se trezea, pentru ca apoi să dispară din nou. În Rezistență îmi luasem pseudonimul de Morin, iar după război am fost tentat să îmi schimb identitatea şi în mod legal, aşa cum au făcut-o unii, dar mi-am păstrat numele de Nahoum pe cartea de identitate, cerând să-mi fie adăugată mențiunea „zis Morin”. În fine, cum în perioada aceea trăiam tragedia proceselor comuniste, urmăream de la depărtare războiul pentru independență din Israel, bucuros că luptătorii şi

kibbutzurile dezmint, prin atitudinea lor, mitul evreului negustor şi laş.

Un sejur în Israel din 1965 – deci înaintea Războiului de Şase Zile – mi-a dezvăluit ura dintre evrei şi arabi. Mi-am abandonat căutarea propriilor rădăcini în această naţiune. Apoi, dominaţia Israelului asupra poporului arab din Palestina m-a implicat din nou în calitatea mea de evreu, însă din postura unuia dintre ultimii intelectuali evrei purtători ai unui mesaj universalist şi anticolonialist, aşadar ostili colonizării Palestinei arabe. Articolele pe care le-am scris în perioada aceea pentru *Le Monde*, texte în care nu contestam deloc existenţa Israelului, mi-au atras reacţii de parcă aş fi fost trădător, ba chiar antisemit.

Am scris o carte în semn de omagiu adus tatălui meu şi antecesorilor lui, *Vidal et les siens*[1], ceea ce face ca orice acu-zaţie de ură, inclusiv ură de sine, să se vădească ridicolă.

Nu am contestat niciodată dreptul la existenţă al statului israelian, având întotdeauna o conştiinţă a pericolelor istorice pe care le-a îndurat naţiunea israeliană şi care ar putea-o pândi şi pe viitor.

Pe de altă parte, am criticat acţiunea represivă îndreptată de armata sau de poliţia israeliană asupra palestinienilor şi am recunoscut dreptul acestora din urmă la un stat naţional, în conformitate cu rezoluţiile ONU şi cu expiratele Acorduri de la Oslo. Adevărata mea dorinţă era aceea a lui Martin Buber, să existe o naţiune comună a evreilor şi arabilor.

Ştiu din experienţa istorică trăită că un popor care colonizează alt popor tinde să îl dispreţuiască pe acesta din

[1] Éditions du Seuil, Paris, 1989. (*N. a.*)

urmă. Dar găsim adesea printre colonizatori o minoritate compătimitoare şi gata să ajute, ceea ce e valabil şi aici.

Consider că îmi onorez în mai mare măsură identitatea evreiască prin opera mea universalistă decât aceia care insultă sau calomniază în numele unei identităţi închise şi exclusiviste.

Deşi îmi recunosc ascendenţa evreiască şi afirm că fac parte din poporul blestemat, nu din poporul ales, mă definesc ca post-marran, adică urmaş al lui Montaigne (de origine evreiască)[2] şi al lui Spinoza, cel anatemizat de sinagogă.

Spaniol, italian, european

Identitatea spaniolă îmi vine din castiliana veche vorbită în familia mea, din dragostea pentru teatrul şi literatura Secolului de Aur[3], pentru García Lorca şi Antonio Machado şi mai ales din sejururile petrecute în Spania, în mod special în Andaluzia, unde găseam mereu hrană spirituală matricială. Cu toate acestea, identitatea mea italiană a devenit foarte vie, nu doar pentru că în Toscana m-am simţit ca într-o *matrie* regăsită, impregnându-mă cu Italia, ci şi pentru că familiile mele materne, Beressi şi Mosseri, sunt de spiţă italiană. Până şi neamul Nahoum a fost înrădăcinat

---

[2] *Marranos* erau numiţi evreii din Spania şi Portugalia care fuseseră convertiţi la creştinism, dar continuau să practice iudaismul în secret. Strămoşii paterni ai lui Montaigne făceau parte din acest grup. (*N. red.*)

[3] Perioada Renaşterii spaniole din secolul al XVI-lea şi a Barocului din secolul al XVII-lea, cu reprezentanţi precum Miguel de Cervantes, Lope de Vega sau Pedro Calderón de la Barca. (*N. trad.*)

o vreme în Toscana, unde a participat la Risorgimento[4]. Mai mult, familia Nahoum a obținut naționalitatea italiană la Salonic, de îndată ce Italia a devenit stat unitar şi independent.

Tot aşa cum prim-ministrul Felipe González a dorit să îmi restituie identitatea spaniolă, şi oraşul Livorno mi-a oferit titlul de cetățean de onoare.

European am devenit, din punct de vedere politic, în anul 1973, când am descoperit că acea Europă dominatoare în lume şi putere colonială inumană devenise o biată vechitură care îşi pierduse coloniile şi nu mai putea supraviețui în lipsa perfuziilor cu petrol din Orientul Mijlociu. Dar speranțele mele europene s-au degradat odată cu subordonarea instituțiilor europene de către forțele tehno-birocratice, apoi de către cele financiare. În cele din urmă, divergențele dintre fostele democrații populare şi națiunile fondatoare, presiunea distrugătoare a autorităților Uniunii Europene asupra guvernării lui Tsipras în Grecia şi atitudinea generală față de migranții din Afganistan şi Siria au sfârşit prin a mă dezamăgi.

Sper ca ceea ce a rămas să nu se dezintegreze, dar credința în Europa mi-am pierdut-o.

Cultura umanistă pe care mi-am însuşit-o încă din adolescență m-a determinat să fiu preocupat de soarta umanității. Când Philippe Dechartre, unul dintre liderii Rezistenței, mişcare la care aderasem, m-a întrebat ce anume m-a motivat să intru în lupta clandestină, i-am răspuns că am făcut-o nu numai pentru a elibera Franța, ci şi ca să particip la lupta pentru emancipare a întregii umanități – ceea ce pe atunci confundam cu comunismul.

---

[4] Mişcare ideologică, politică şi literară din secolul al XIX-lea care a contribuit la conturarea unei conştiințe naționale a poporului italian, culminând cu instaurarea Regatului Italiei în 1861. (*N. trad.*)

Această confuzie odată risipită, am aderat, prin 1952 sau 1953, la organizația Citoyens du Monde, de la care am şi păstrat carnetul de membru. Apoi am devenit conştient de faptul că eram contemporani cu dezvoltările erei planetare începute în 1492, ca să împrumut termenul de la Heidegger. Mi-am dedicat contribuțiile din revista *Arguments* problemelor referitoare la ceea ce se numea pe atunci lumea a treia. În 1993 am scris şi am publicat *Terre-Patrie*[5], apoi am devenit adeptul unei mondializări alternative, luând totodată la cunoştință că mondializarea tehno-economică crease o comunitate de destin împărtăşită de toți oamenii. Aşadar, pe calea indirectă reprezentată de Pământul-Patrie şi de comunitatea de destin, am revenit la identitatea mea primă şi substantivală, aceea de ființă umană.

Suprapunerea identităților

La Paris, în perioada Rezistenței, pe carnetul de identitate eram Gaston Poncet – pentru portăreasă şi pentru controalele polițieneşti –, printre camarazii mei din Rezistență eram Morin şi când îi scriam tatei sau când mă duceam să îmi văd rudele eram Nahoum.

Odată, s-a petrecut o ciocnire între două dintre identitățile mele.

Într-o zi, am urmat o frumoasă prostituată într-un hotel din Pigalle frecventat de ofițeri germani. Când mi-a apucat sexul, mi-am amintit cu groază că sunt circumcis. Prostituata a depus cele mai admirabile eforturi pentru a întări un membru complet eşuat. Descurajată de insuccesul ei, a plecat într-o cameră vecină, ca să facă sex în grup cu

[5] Împreună cu Anne-Brigitte Kern, la Éditions du Seuil, Paris. (*N. a.*)

nişte militari. Eu m-am îmbrăcat la loc şi am părăsit discret hotelul; Nahoum ţâşnise dintr-odată, alungându-l pe Morin.

După Eliberare, am redevenit Nahoum în toate împrejurările oficiale, pe carnetul de identitate şi în paşaport. Nu ascund acest nume, articolele despre persoana mea îl menţionează şi unele chiar mă reduc generaţional la originile mele din Salonic. Dar, în cele din urmă, sunt mulţumit să mă definesc din punct de vedere identitar deopotrivă drept fiu al tatălui meu şi fiu al operelor mele. Aş fi vrut să îmi păstrez numele oficial de Beressi – partea maternă a familiei mele, de care sunt atât de ataşat –, dar ideea mi-a venit prea târziu.

În cele din urmă, îmi trăiesc poli-identitatea nu ca pe o anomalie, ci ca pe o bogăţie. Aceste identităţi îşi urmează una alteia în manieră diversă, în funcţie de condiţiile interioare şi exterioare ale Eului meu, în acel Edgar care le integrează pe toate.

Identitatea familială

Părinţii mei aveau câte şase sau şapte fraţi ori surori. Toată viaţa au fost uniţi într-o comunitate de întrajutorare. Cuplurile generaţiei mele nu aveau decât unul sau doi copii. Odată cu sfârşitul familiei numeroase, legăturile s-au destins. Copil unic fiind, îmi întâlneam câteodată unchii, mătuşile şi verii; cu unii dintre ei stabileam anumite legături afective, însă rare.

Moartea mamei, Luna, când aveam zece ani mi-a adâncit singurătatea. Din ea nu a mai rămas decât o mare prezenţă mitică, dar nici urmă de prezenţă fizică. Protecţia exagerată pe care tata o exercita asupra fiului său unic a fost trăită de mine ca o servitute de care mă eliberam de îndată ce aveam ocazia. Cel mai concret trăiam în afara familiei, la şcoală, la

cinema, în cărți, pe străzi. Acolo mi-am făcut educația şi mi-am învățat adevărurile.

Mai târziu, căsătorit şi tată a două fiice, nu am încercat să le educ, gândindu-mă că nimic nu e mai valoros decât autoeducația de care avusesem parte eu însumi. Apoi, separarea mea de Violette când ele aveau unsprezece, respectiv doisprezece ani, viața mea amoroasă, obsesiile mele intelectuale şi politice mi-au suspendat în mai multe rânduri relațiile cu ele, fără însă a le pune capăt. Nu am fost un fiu bun, nici un tată bun, în schimb am fost un soț iubit şi iubitor.

Cu timpul, nu numai că m-am împăcat treptat cu tata, ci l-am şi integrat în mine. Iar la decesul său îmi era atât de ruşine că nu îl apreciasem aşa cum ar fi trebuit şi cum ar fi meritat, încât am consacrat o carte persoanei şi vieții lui. Şi cu toate că moartea lui, survenită în 1984, este din ce în ce mai îndepărtată cronologic, prezența lui în mine se conturează tot mai pregnant. Semănam la chip cu mama, dar acum semăn cu el. Când dau peste unele dintre fotografiile mele recente cu Sabah, am pentru o clipă impresia, ca strălufgerarea unei amintiri, că el apare în ele, şi nu eu. Tata trăieşte în mine la vârsta de nouăzeci şi nouă de ani[6].

Aş fi vrut atât de mult, în aceşti ultimi ani, să îmi refac viața de familie împreună cu fiicele mele! Sunt precum personajul din *Curierul traficanților*[7] interpretat de Clint Eastwood, care şi-a petrecut viața grădinărind şi participând la concursuri horticole, neglijând căsnicii şi sărbători în

---

[6] Manuscrisul original a fost redactat înainte ca Edgar Morin să împlinească o sută de ani, pe 8 iulie 2021. (*N. trad.*)

[7] *The Mule*, film din 2018 în regia lui Clint Eastwood, care joacă rolul titular. (*N. trad.*)

familie, şi care de aici înainte nu îşi doreşte altceva decât să regăsească o caldă comunitate. Fireşte, cu fiica mea Véronique au apărut destule neînțelegeri, în timp ce fiica mea Irène mă acceptă aşa cum sunt, dar retragerea mea la Montpellier, apoi repetatele izolări pricinuite de pandemia de Covid, spitalizările şi convalescența petrecută în Maroc – toate acestea mă împiedică să îmi îndeplinesc dorința. Aventurile, pasiunile amoroase şi intelectuale, dimpreună cu neglijența de care am dat dovadă m-au privat de acest lucru superb, anume o familie unită.

Nu am fost în stare să îmi întemeiez familia, întrucât cele trei căsătorii ale mele care au precedat-o pe aceasta din urmă au fost destul de lungi (optsprezece ani, şaisprezece ani şi douăzeci şi opt de ani) cât să pot fi integrat în familii la început străine, dar prea scurte ca să pot zăbovi în sânul lor. Însă grație fiecăreia dintre partenerele mele am avut şansa de a prețui lumi noi pentru mine: viața la țară, în provincia Périgord, împreună cu Violette, Québecul în timpul aşa-numitei sale „Revoluții Tăcute”, condiția afro-americană cu Johanne, casta superioară medicală cu Edwige şi în cele din urmă, de aici înainte, viața intelectuală franco-marocană cu Sabah.

Chiar dacă am fost un partener iubit şi iubitor, evoluțiile divergente ale personalităților noastre au dus într-un sfârşit la cele două despărțiri ale mele, de Violette şi de Johanne, păstrând însă legătura cu amândouă până la moartea lor. Şi numai moartea m-a despărțit de Edwige, în 2008.

Când mă credeam sortit să trăiesc pentru totdeauna singur, am avut parte de întâlnirea neaşteptată cu Sabah, în 2009, prin hazardul cel mai improbabil, la Festivalul de Muzici Sacre ale Lumii de la Fez. Întâlnire providențială, căci la o distanță de patruzeci de ani, am avut un destin comun. Ea îşi pierduse tatăl mult iubit la vârsta de zece ani, la fel cum şi eu, la aceeaşi vârstă, îmi pierdusem mama

adorată. Şi ea se formase la fel cum mă construisem şi eu, în singurătate şi neînţeles de familie. Aceleaşi lecturi ne marcaseră pentru tot restul vieţii, de pildă Dostoievski. Şi unul, şi celălalt militaserăm clandestin, eu în Rezistenţă, ea în timpul anilor de vârf ai regimului lui Hassan al II-lea. Iar dezabuzarea pe care o exprimasem în *Autocritique*[8] contribuise la propria ei dezabuzare.

Devenise profesoară universitară, se hrănise din cărţile mele, se simţise încurajată în urma luărilor mele de atitudine faţă de evenimentele tragice din Orientul Mijlociu.

Ne-a legat cel mai profund dintre ataşamentele posibile.

Ei îi datorez nu numai faptul că m-a ajutat să evit simpla supravieţuire şi să reîncep să trăiesc cu adevărat, ci şi, în mai multe rânduri, viaţa însăşi.

Sabah e prezentă în opera mea, adeseori invizibilă, prin indicaţii, prin sugestii, prin corecturi, prin critici. Universitară şi cercetătoare, şi-a sacrificat aportul creator în domeniul sociologiei urbane pentru a se consacra existenţei şi gândirii mele, devenită astfel comună.

Mă încearcă o mare emoţie când simt minunea unei iubiri cotidiene, de la sărutul de dimineaţă la cel de seară, când mă gândesc că tandreţea ei plină de atenţie îmi însoţeşte paşii către un centenar nesigur.[9]

Unitatea pluralǎ a personalităţii

Nimeni nu e la fel în momentele de tandreţe, în care înfloreşte personalitatea iubitoare, şi în cele de furie, în care

---

[8] Juillard, Paris, 1959; Éditions du Seuil, Paris, 1991 şi 1994. (*N. a.*)

[9] Festivitatea care a marcat centenarul lui Edgar Morin s-a desfăşurat la 2 iulie 2021 sub înaltul patronaj al preşedintelui Emmanuel Macron, organizată de UNESCO. (*N. trad.*)

se vădeşte personalitatea violentă. În cartea mea *Le vif du sujet*[10], scrisă în 1961–1962, fusesem marcat de cazurile de personalitate dublă sau multiplă, în care unul şi acelaşi individ îşi schimba chipul, temperamentul, scrisul, trecând în mod inconştient de la un sine la altul. Acest fenomen este vizibil la cei pe care îi numim bipolari sau maniaco-depresivi. Aceeaşi persoană este optimistă, exaltată, hiperactivă, întreprinzătoare, pentru ca ulterior, în faza contrară, să devină deprimată, pesimistă, apatică, inactivă. Într-o relație de iubire, aceeaşi persoană poate să treacă de la o adorație exaltată la o ploaie de critici, reproşuri şi mustrări. Nu mai este aceeaşi persoană, chiar dacă şi o ipostază, şi cealaltă ocupă succesiv acelaşi Sine-Eu. E ca şi când trecerea de la o stare mintală şi emoțională la alta ar cristaliza o personalitate coerentă, cu trăsăturile ei particulare, menite să dispară şi să reapară.

Cred că acelaşi lucru se întâmplă şi cu fiecare dintre noi, chiar dacă într-o mai mică măsură. Asta simt atunci când sunt uneori cotropit de melancolia mamei, alteori luat în stăpânire de veselia jovială a tatei. Mă simt când leneş, când hiperactiv, când somnolent, când treaz. Mă cuprind stări de transă fermecată atunci când sunt încercat de emoțiile estetice; mă simt dominat de o forță în acelaşi timp superioară, exterioară şi interioară atunci când mă dedic redactării unei cărți. Şi după fiecare episod de furie, ştiu că am fost posedat de propriul demon.

---

[10] Éditions du Seuil, Paris, 1969. (*N. a.*)

Parcursul meu intelectual, de unul singur

Prima mea carte, *L'an zéro de l'Allemagne*[11], în care mă întorceam la experienţele mele din 1945–1946 din Germania devastată şi secătuită, a fost bine primită. Chiar dacă i-a iritat pe câţiva germanofili, la vremea respectivă nimeni nu mai aborda acest moment unic şi extraordinar din istoria germană. La fel şi *L'Homme et la Mort*[12], cea dintâi carte importantă a mea, prin care mi-am inaugurat metoda cunoaşterii transdisciplinare, nu a stârnit nicio critică din partea specialiştilor, pentru că nimeni nu mai tratase până atunci paradoxalele atitudini umane în faţa morţii din aceste trei perspective interconectate: istorică, sociologică şi psihologică. Tot aşa au stat lucrurile şi cu cartea mea de antropologie a cinematografiei, care nu a lezat niciun expert, apoi cu aceea despre staruri, personaje semi-mitice care nu îi interesaseră niciodată pe sociologi.

Ulterior însă, când m-am lansat în ciclul de lucrări *La méthode*[13], adeseori am fost prost văzut de către anumiţi proprietari ai domeniilor cunoaşterii, denunţat ca fiind incompetent sau vulgarizator, când eu, de fapt, reinterpretam şi readuceam laolaltă cunoştinţe dispersate, forjând astfel metoda necesară pentru a trata complexităţile.

---

11 Éditions de la Cité Universelle, Paris, 1946. (*N. a.*)

12 Corréa, Paris, 1951; Éditions du Seuil, Paris, 1976 (ediţie revizuită şi adăugită). (*N. a.*)

13 Ciclu de şase lucrări de teorie a cunoaşterii, care constituie opera principală a lui Edgar Morin şi prin care autorul pune bazele sistemului său de gândire. Dintre cele şase, în limba română s-a tradus volumul *La Nature de la Nature* (*Metoda. Natura Naturii*, volumul I, traducere de Iulian Popescu, Apollonia, Iaşi, 2015). (*N. trad.*)

Ştiu că au existat şi încă există victime ale neînţelegerii şi ale calomniei mai mari decât mine. Dar chiar şi când eram profund rănit, chiar şi când criticam ceea ce credeam eu a fi erorile lor, iar în cazul unora vanitatea, nu i-am atacat niciodată pe atacatorii mei.

De asemenea, după ruptura mea de partidul comunist, am suportat şi obişnuitele insulte de care are parte orice exclus. Am îndurat cele mai mari dintre calomnii pe motivul de a fi criticat politica represivă a Israelului faţă de poporul palestinian. Figurile publice trezesc nenumărate duşmănii. Dar au parte în egală măsură şi de prieteni necunoscuţi...

La CNRS[14] (unde eram evaluat favorabil, dar nu în funcţie de calitatea lucrărilor mele, ci de cantitatea lor) am preferat mai degrabă să rămân liber şi independent decât să vânez un post într-o universitate de provincie, unde m-ar fi obsedat dorinţa de a fi numit la Paris, visând între timp la pensionarea sau la moartea titularilor. Nu am aspirat la niciun post onorific, cum ar fi în Collège de France, şi nu am avut niciodată fantezii în ceea ce priveşte Academia. Dar am acceptat cu plăcere cele treizeci şi opt de titluri *Doctor Honoris Causa* primite în străinătate.

Cine sunt, până la urmă?

Am consumat mai multe pagini ca să mă descriu, cu buna ştiinţă a faptului că din acest autoportret lacunar lipseşte ceea ce voi indica în cele ce urmează.

Nu sunt numai o parte minusculă a unei societăţi şi un moment efemer din timpul care se scurge. Societatea ca Tot, cu limba, cultura şi moravurile ei, e în mine. Timpul meu,

---

[14] Centre National de la Recherche Scientifique, organizaţia naţională pentru cercetare ştiinţifică a Franţei, cea mai mare din Europa. (*N. trad.*)

trăit în secolele al XX-lea şi al XXI-lea, e în mine. Din punct de vedere biologic, specia umană e şi ea în mine. Descendența mamiferelor, vertebratelor, animalelor, organismelor pluricelulare e în mine.

Viața ca fenomen terestru e în mine. Şi cum orice ființă vie este alcătuită din molecule, care la rândul lor sunt îmbinări de atomi, care la rândul lor sunt împreunări de particule, prin ele există în mine şi lumea fizică, şi istoria Universului.

Pentru mine sunt un Tot, şi totuşi pentru Tot nu însemn aproape nimic. Sunt o ființă umană printre alte opt miliarde, un individ singular şi oarecare, diferit şi în acelaşi timp asemănător celorlalți. Sunt rodul evenimentelor şi întâlnirilor improbabile, aleatorii, ambivalente, surprinzătoare, neaşteptate. În acelaşi timp sunt Eu, individ concret, dotat cu o maşină hipercomplexă auto-eco-organizatoare – organismul meu –, maşină non-trivială, capabilă să răspundă la neaşteptat şi să îl creeze. Creierul ne dăruieşte fiecăruia rațiunea şi sufletul, care îi rămân invizibile cercetătorului în neuroştiințe, dar care se fac simțite în fiecare ființă umană atunci când intră în relație cu celălalt şi cu lumea.

Fiecare dintre noi este un microcosmos, purtând în interior unitatea ireductibilă a propriului Sine-Eu, adeseori într-un mod inconştient, multiplele Toturi din care face parte în sânul marelui Tot. Aceste multiple Toturi sunt alcătuite din diversitatea ascendențelor noastre familiale şi apartenențelor sociale.

Refuzul unei identități monolitice sau reductive, conştiința unei unități/multiplicități (*unitas multiplex*) a identității sunt condiții necesare pentru o igienă mentală care să îmbunătățească relațiile umane.

2
Neprevăzutul şi incertitudinea

În urmă cu o sută de ani, din trei sute de milioane de spermatozoizi, unul a penetrat un ovul şi l-a fecundat. Fetusul rezultat a fost supus la practici abortive. Ar fi putut muri înainte să aibă şansa de a se naşte, ceea ce nu a fost cazul. M-am născut aproape fără semne vitale, strangulat cu cordonul ombilical, aşa că a fost nevoie de un ginecolog încăpățânat şi de palmele pe care mi le-a administrat îndelung pentru ca în sfârşit să scot un țipăt şi să scap din ghearele morții.

Şansa şi neşansa iau naştere una din cealaltă

Aşa se face că neşansa care mă sortea la moarte încă dinainte de a mă naşte s-a preschimbat într-o şansă la viață. Şi totuşi, orice şansă la viață face posibile nenumărate neşanse.

Din şansa mea la viață a decurs suprema neşansă, nenorocirea de a-mi pierde mama la vârsta de zece ani.

Dar această cumplită neşansă, deşi a întreținut în mine o rană care nu s-a închis niciodată pe deplin, nici măcar la vârsta mea de acum, m-a împins în adolescență, ba încă de la zece ani, să evadez în literatură şi cinema, apoi în muzică. Astfel de opere mi-au devenit un fel de drog cotidian – drog hrănitor şi salubru care mi-a dezvăluit realitatea lumii în care trăiam, evadând totodată din ea. Aşa mi-am construit, de-a lungul adolescenței solitare, cultura şi adevărurile.

Nenorocirea aproape că m-a distrus, căci la un an de la moartea mamei am avut o boală despre care medicii nu ştiau nimic şi care îmi dădea o stare febrilă intensă, o boală numită în cele din urmă, în lipsa unei idei mai bune, febră aftoasă (specifică bovinelor), de la care am fost salvat prin aplicarea gheţii pe lângă corp.

Depăşirea unei nenorociri sau a unei boli grave conferă o rezistenţă pe care Boris Cyrulnik[15], care a avut el însuşi parte de astfel de încercări, o numeşte reziliență, stare în care neşansa încă poartă în sine seminţele şansei. Astfel, moartea mamei a născut în mine, fiu unic rămas orfan, o imensă nevoie de fraţi şi surori, precum şi o imensă nevoie de iubire. Ceea ce m-a determinat, după o perioadă de profundă singurătate, să îmi caut fraţi şi surori de care să mă leg pentru tot restul vieţii. Asta a făcut din mine un îndrăgostit care şi-a găsit în iubiri focul de care avea nevoie pentru a-şi întreţine viaţa şi opera. Şi din nenorocirea de la început, care nu a încetat să fie o nenorocire, au izvorât marile bucurii ale vieţii mele.

O nouă neşansă a survenit atunci când, în timp ce mă pregăteam pentru examenele din primul an universitar la Paris, în iunie 1940, am aflat de la radio că, urmare a înaintării trupelor germane, toate examenele au fost suspendate. M-am refugiat la Toulouse, ceea ce a reprezentat o nouă şansă a vieţii mele. Căci acolo mi-am întâlnit cei dintâi fraţi şi cele dintâi surori; acolo mi-am trăit

---

[15] Medic, etolog, neurolog şi psihiatru francez de origine evreiască. În 1943, la vârsta de şase ani, a fost dus împreună cu adulţii într-un lagăr nazist din Bordeaux, însă a reuşit să se sustragă de la detenţie mai întâi ascunzându-se în toalete, apoi schimbându-şi identitatea. Ambii părinţi i-au fost ucişi în război şi susţine că propria supravieţuire l-a condus ulterior spre cariera din psihiatrie. Este cunoscut în Franţa pentru dezvoltarea conceptului de rezilienţă. (*N. trad.*)

prima dragoste, cu poezia ei intensă, apoi cu prima dezamăgire; acolo m-am ataşat de Violette, cea care avea să îmi devină parteneră de viaţă. Acolo am descoperit lumea scriitorilor, a intelectualilor şi a celor din Rezistenţă, care aveau să îmi schimbe viaţa. Şi chiar dacă asupra viitorului meu plana un destin de exclus, am trăit acolo zile foarte fericite.

La Toulouse mă aflam atunci când, după invadarea Uniunii Sovietice de către Wehrmacht şi după Bătălia pentru Moscova[16], am devenit din antistalinist, comunist şi din pacifist, membru al Rezistenţei.

Pot să spun că mai ales perioada apartenenţei la Rezistenţă, pe care am traversat-o având convingeri comuniste şi făcând parte în acelaşi timp dintr-o mişcare gaullistă, a fost mai degrabă o şansă de a trăi intens decât de a supravieţui mediocru, o şansă de a fraterniza cu bărbaţi admirabili, precum Pierre Le Moign', Michel Cailliau, nepot al lui de Gaulle, Philippe Dechartre; şi am fost frapat de curajul lui François Mitterrand.

Deşi îmi regret în mod absolut orbirea în faţa esenţei comunismului sovietic, nu pot spune că perioada mea comunistă – care a durat şase ani – a fost o neşansă, căci ulterior ea mi-a oferit ocazia de a înţelege totalitarismul, de vreme ce îl trăisem din interior. Lucrarea *Autocritique*, care a urmat rupturii, mi-a oferit şansa unei cizelări a minţii, a unei cuceriri a autonomiei intelectuale, a căutării încăpăţânate a unei gândiri politice de aici înainte complexe.

---

[16] Apărarea capitalei sovietice împotriva forţelor Germaniei naziste şi contraofensiva armatei sovietice care i-a urmat (octombrie 1941 – ianuarie 1942), petrecute pe frontul de est al celui de Al Doilea Război Mondial. (*N. trad.*)

Totuşi, am avut parte de o mare neşansă după triumful Eliberării[17]: eseurile mele jurnalistice au rămas fără ecouri. Am avut ideea de a face o expoziție despre crimele hitleriste, scop pentru care ministerul mi-a repartizat însă doi funcționari obtuzi, care m-au dezgustat.

Atunci, şansa m-a salvat luând forma hazardului. Pierre Le Moign', cu care m-am întâlnit din întâmplare pe stradă, m-a informat că Armata I Franceză, care intra atunci în Germania, căuta membri ai Rezistenței pentru administrarea teritoriilor cucerite, repatrierea deportaților din lagăre şi a deportaților la muncă. Eu şi Violette am prins ocazia din zbor şi, după ce ne-am căsătorit pe fugă, am plecat spre Lindov, sediu al statului-major al lui de Lattre. Acolo am petrecut un an fericit, alături de noi fraţi şi surori, având parte în acelaşi timp de experiența unică a Germaniei descompuse.

Ce este hazardul?

Am adus în discuție hazardul. Să fi fost el prezent încă de când ovulul mamei fusese penetrat de un spermatozoid norocos? Când fetusul care eram a rezistat produselor abortive? Când ginecologul s-a încăpățânat să mă aducă la viață, deşi, după toate aparențele, eram mort? Să fi fost prezent hazardul şi atunci când mama părea să fi adormit în trenul suburban Rueil–Paris, doar ca să fie găsită moartă în Gara Saint-Lazare, prea târziu pentru a mai fi resuscitată? Oare a încetat vreodată să mă însoțească de-a lungul vieții?

---

[17] Ieşirea Franţei de sub ocupaţia germană spre finalul celui de Al Doilea Război Mondial, ca urmare a insurecției organizate de Rezistența franceză, având ca rezultat restaurarea Republicii Franceze şi dizolvarea Regimului de la Vichy. (*N. trad.*)

Evident, hazardul e totuna cu imprevizibilul. Nicio aruncare de zaruri nu va desființa vreodată hazardul[18], dar o lungă succesiune de aruncări permite resorbția hazardului individual într-o statistică a colectivității. Or, jocul vieții e cu totul diferit, căci este alcătuit din evenimente singulare, nu din lovituri identice repetate. Imprevizibilul e o constantă în țâşnirea neaşteptatului, fie el accident sau creație. Pe scurt, nu cred că vom şti vreodată dacă hazardul este într-adevăr hazard.

Hazardul a fost conceput ca întâlnire accidentală a diferitelor determinisme – o vază cu flori care, ascultând de forța gravitației, îi cade în cap, de la etaj, unui trecător aflat în drum spre muncă. Definiția hazardului a fost formulată de către matematicianul Gregory Chaitin: hazard e ceea ce ține de incompresibilitatea algoritmică, adică de imposibilitatea de a determina în avans o succesiune de evenimente. Omega simbolizează limitele cunoaşterii matematice, limitele calculabilului, limitele algoritmizării, limitele previzibilității.

Totuşi, imprevizibilitatea, sau incompresibilitatea algoritmică, nu exclude ideea că hazardul ar putea să asculte de determinări ascunse care țin, probabil, de realități inaccesibile înțelegerii noastre. De unde ipoteza că o anumită formă de intuiție subconştientă, cvasi-telepată, ar putea, într-un anumit fel, să prevadă imprevizibilul.

Fireşte, norocul meu din perioada Rezistenței ar putea fi pus pe seama vigilenței, de exemplu ca atunci când am aflat de arestarea prietenului meu Joseph şi m-am putut retrage la timp, înainte să vină Gestapoul, cu valiza în care se afla tezaurul mişcării noastre, pe care o țineam sub pat, acasă la

---

[18] Aluzie la poemul lui Stéphane Mallarmé, „Un coup de dés jamais n'abolira le hasard", scris în 1897 şi publicat în volumul eponim din 1914. (*N. trad.*)

proprietarii mei. Totuşi, de două ori, norocul meu s-a datorat unei cauze necunoscute.

Cea mai uimitoare dintre întâmplări: îmi dădusem întâlnire în cimitirul Vaugirard, loc liniştit unde vedeai dacă eşti filat, cu prietenul şi asociatul meu Jean, antifascist german care luptase în Războiul Civil Spaniol. Îl aştept pe Jean, el nu mai vine, dar nici măcar o clipă nu îmi trece prin minte că se poate să fi fost arestat. Relaxarea mea de atunci mă uimeşte astăzi. Totuşi, mă hotărăsc să mă duc după el la hotelul la care locuieşte, imprudență de care în acel moment nu îmi dau seama. Ajuns acolo, observ că nu are cheia agățată la panou şi, fără ca măcar să îi arunc o privire recepționerei de la pupitru, mă hotărăsc să urc cele două etaje până la camera lui. Dar pe palierul primului etaj, cuprins brusc de oboseală, mă opresc, mă gândesc un pic, apoi o iau înapoi în jos pe scări şi las pentru Jean un bilet în care îi propun să ne întâlnim pe unul dintre holurile Sorbonei. Or, Gestapoul venise după el în cameră şi rămăsese acolo, la pândă; prietena noastră Gaby Bounes, care se dusese să îl vadă în dimineața aceea, fusese arestată acolo (a fost deportată, dar apoi s-a întors).

De unde acea oboseală, la douăzeci şi doi de ani, după un singur etaj urcat? Hazard? Avertisment misterios? Venit de unde? Sabah îmi spune că mama veghează asupra mea. În acest caz, moartea ei m-a ferit de moarte şi poate de cele mai cumplite atrocități, căci altminteri aş fi fost torturat, la fel ca Jean.

A existat şi un alt avertisment inconştient, însă de această dată foarte clar: în timp ce mă aflam în administrația militară a zonei franceze de ocupație de la Baden-Baden, ne hotărâserăm, eu şi nişte prieteni, ca după terminarea treburilor, noaptea, să plecăm în zona americană ca să ne tratăm cu nişte whiskyuri şi țigarete fine. După ce ne-am rătăcit printre ruinele a ceea ce fusese cândva

Karlsruhe, am luat-o pe autostradă către zona americană. Pasagerii ațipiseră, eu stăteam pe locul din dreapta. Ies brusc din starea de somnolență şi strig: „Stop!” Conducătorul auto se opreşte cu câțiva metri înainte de o râpă căscată acolo în urma prăbuşirii unui pod de autostradă, în care căzuse în aceeaşi noapte un jeep cu soldați americani.

Părțile bune ale nenorocirii, binefacerile adversității

Aşadar, şansa şi neşansa îşi urmează una alteia, legate prin neprevăzut, ca să nu spun prin hazard.

Şansă: Robert Antelme fondează o mică editură împreună cu Marguerite Duras, La Cité Universelle, şi îmi cere o carte despre Germania devastată şi dezmembrată, despre care îi vorbesc în timpul şederilor mele la Paris. Este debutul meu ca autor, în 1946, cu *L'an zéro de l'Allemagne*. Altă şansă: cartea, care este în dezacord cu antigermanismul predominant în acele vremuri, beneficiază de turnura ideologică a Uniunii Sovietice, pe care Partidul Comunist Francez se vede nevoit să o adopte în grabă: în loc să fiu exclus, sunt felicitat.

Neşansă: ajung şomer, îmi pierd slujba de la redacția revistei *Patriote résistant*, periodic editat de FNDIRP (Fondation Nationale des Déportés et Internés Résistants et Patriotes)[19] şi controlat de partidul comunist, slujbă din care îmi câştigam existența. Această nenorocire e compensată de marea bucurie de a-mi petrece fiecare zi, timp de mai bine de un an, la Biblioteca Națională, cu scopul de a-mi fişa materialul pentru cartea *L'Homme et la Mort*.

---

[19] Fundaţia Naţională a Deportaţilor şi Deţinuţilor din Rezistenţă Patrioţi. (*N. trad.*)

Apoi, când îi împărtăşesc lui Georges Friedmann, sociolog şi membru al Rezistenţei, deznădejdea de a fi rămas şomer, el îmi sugerează să mă înscriu la CNRS şi mă încredinţează de sprijinul lui în această privinţă. Mă sfătuieşte să îmi validez candidatura prin recomandări ale unor universitari importanţi, şi aşa se face că Maurice Merleau-Ponty, Vladimir Jankélévitch şi Pierre George mi-au scris referate favorabile. Îmi datorez libertatea şi cariera la CNRS neşansei de a fi rămas şomer şi hazardului de a fi luat masa în acea perioadă cu Georges Friedmann. Fireşte, după ce fusesem lider al Rezistenţei omologat ofiţer FFI[20], deveneam cercetător de rang doi la CNRS, dar eram fericit şi deveneam liber.

Aş putea continua cu alternanţa dintre şansă şi neşansă, nenorocire şi fericire, căci nenorocirea morţii soţiei mele, Edwige, a fost urmată peste un an de întâlnirea foarte improbabilă, petrecută printr-un hazard extrem, cu Sabah, care acum îmi dăruieşte viaţa.

Şi chiar neaşteptatul este cel care a făcut să fiu sunat, în 1963, de către redactorul-şef al ziarului *Le Monde*, ca să explic următorul fenomen, el însuşi neaşteptat: un concert-gigant organizat în Place de la Nation de emisiunea *Salut, les copains!*, difuzată de postul Europe 1, care a degenerat într-o violentă chermeză anti-poliţistă. Acest eveniment a fost punctul de pornire al unei lungi şi privilegiate colaborări cu *Le Monde*.

Încă o sugestie neaşteptată venită din partea lui Georges Friedmann m-a determinat să mă implic în ancheta

---

[20] Forces Françaises de l'Intérieur (Forţele Franceze din Interior), structură care începând cu 1 februarie 1944 a reunit toate grupările militare ale Rezistenţei franceze constituite în Franţa ocupată în Al Doilea Război Mondial. (*N. trad.*)

pluridisciplinară despre Plozévet[21], în perioada în care pregăteam o cercetare despre militanți.

Anul 1965, pe care l-am petrecut în microcosmosul singular al acelui sat breton, a fost foarte fecund pentru mine în sensul înțelegerii dezvoltării modernității în Franța, pe mai multe planuri, începând cu anul 1955. Cartea transdisciplinară care a rezultat are meritul de a fi făcut descoperiri neașteptate, dar, spre marea mea surpriză, a fost condamnată de către universitarii de la Delegația Generală a Cercetării Științifice și Tehnice. Pus în temă de către Raymond Aron, pe care l-am întâlnit din întâmplare pe stradă, mi-am putut desfășura contraofensiva, care mi-a demonstrat nevinovăția în mod oficial, privându-mă însă și de laudele pe care le meritam.

Când Henri Lefebvre mi-a cerut să îi țin locul la Universitatea din Nanterre în martie 1968, nimeni nu se aștepta la ceea ce avea să se întâmple. Am intrat direct în miezul focarului care s-a transformat în incendiu la Paris și în întreaga Franță în mai 1968. Am fost singurul în stare să îi pună un diagnostic la cald.

În sfârșit, la sugestia neașteptată a prietenilor mei Jacques Monod, ulterior laureat al Premiului Nobel pentru Medicină, și John Hunt, am fost invitat să petrec un an la institutul de cercetări biologice fondat de Jonas Salk, cel care a descoperit vaccinul împotriva poliomielitei. Așa am avut șansa unui sejur deosebit în La Jolla, California (1969–1970), care m-a bucurat foarte mult și datorită căruia am ajuns să cunosc operele și gândirea autorilor grație cărora am scris *La méthode*.

La întoarcerea din California, Jacques Monod mi-a oferit și șansa de a fi coorganizator al colocviului internațional

---

[21] *La métamorphose de Plozévet*, Fayard, Paris, 1967. (*N. a.*)

„L'unité de l'homme", desfăşurat la abaţia din Royaumont, unde comunicarea mea, intitulată „Le paradigme perdu: la nature humaine", a devenit embrionul cărţii eponime pe care am scris-o ulterior[22].

Viaţa înseamnă să navighezipe un ocean de incertitudine

Invitat la New York ca să ţin un curs de un trimestru despre complexitate în roman, mi-am neglijat în mod neaşteptat această îndatorire şi m-am lansat, aproape ca un posedat, în redactarea introducerii generale a lucrării *La méthode*. Întors apoi la Paris şi neputând să continui redactarea lucrării, a trebuit să plec, cu părere de rău, la un colocviu care se desfăşura undeva aproape de Florenţa şi care avea ca temă mitul dezvoltării. Acolo am fost întâmpinat de o femeie providenţială, care m-a făcut să renasc, mi-a insuflat energie şi mi-a găsit, în Toscana maritimă, reşedinţa ideală unde să lucrez la cartea mea. Am luat calea refugiului toscan cu o altă femeie providenţială, întâlnită din întâmplare cu trei zile înainte să părăsesc Parisul, a cărei dragoste a venit să aprindă furnalul care mi-a alimentat cu energie munca. Izolat într-un castel în ruine tronând deasupra mării, am terminat, scriind de dimineaţa până noaptea, prima ciornă a lucrării *La méthode*, al cărei prim volum a apărut, din fericire, în 1977, când criza marxismului şi declinul structuralismului alcătuiau contextul favorabil pentru receptarea unei cărţi care altminteri avea toate şansele să fie disprețuită.

---

[22] Éditions du Seuil, Paris, 1973. (*N. a.*) *Vezi şi* ediţia în limba română: *Paradigma pierdută: natura umană*, traducere de Iulian Popescu, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", Iaşi, 1999. (*N. trad.*)

Viața mi-a fost marcată fără întrerupere de ceea ce am putea numi hazard, neprevăzut, şansă în neşansă şi invers, nenorocire ca sursă de fericire şi invers. Dar oare nu la fel se întâmplă, deşi poate cu o frecvență mai redusă, cu oricare dintre noi? Existența fiecărui om este imprevizibilă încă de la naştere, pentru că nimeni nu ştie ce se va alege de viața sa afectivă, de sănătatea şi de munca sa, de alegerile sale politice, nimeni nu ştie cât va dura şi când va sosi ceasul morții.

Ce nu trebuie să uităm niciodată este că, dacă suntem maşini, atunci cu siguranță suntem maşini non-triviale. Maşina trivială este maşina artificială, cea pe care o fabricăm, al cărei comportament ne este cunoscut pe baza programelor care o comandă. Cât despre ființa umană, ea nu acționează întotdeauna de o manieră previzibilă, mai ales în ceea ce priveşte capacitatea sa de a inova, de a crea şi, prin asta, de a genera neaşteptatul.

Degeaba ne credem înarmați cu certitudini şi programe. Trebuie să învățăm că viața înseamnă să navighezi pe un ocean de incertitudini, presărat cu câteva insule sau arhipelaguri de certitudini, numai atât cât să ne întremăm.

Ce e valabil pentru indivizi e cu atât mai adevărat în cazul istoriei, supusă nu numai determinismelor economice, ambițiilor, rapacităților, cupidităților fără măsură, ci şi unei absurdități cvasi-shakespeariene, „a tale told by an idiot, full of sound and fury, signifying nothing”[23], precum şi accidentelor, erorilor, întâmplărilor, sclipirilor de geniu,

---

[23] „E o poveste spusă de-un nătâng,/ Din vorbe-alcătuită şi din zbucium/ Şi ne-nsemnând nimic!”, în *Macbeth*, traducere de Ion Vinea, în William Shakespeare, *Opere complete*, vol. VII, ediție îngrijită şi comentată de Leon D. Leviţchi, note de Virgiliu Ştefănescu-Drăgăneşti, Univers, Bucureşti, 1988, p. 323. (*N. trad.*)

aruncării zarurilor, înjunghierilor pe la spate, scăpărărilor de nebunie.

De-a lungul vieții mele au avut loc două evenimente științifice neașteptate, care la început au trecut neobservate de către media, opinia publică și viața politică, pentru ca apoi să schimbe radical istoria Umanității. Primul este descoperirea din domeniul fizicii nucleare făcută de Fermi la Roma, în 1932, anume caracteristicile atomului – fundament pe care, zece ani mai târziu, se vor desfășura lucrările în scopul utilizării energiei atomice într-o bombă devastatoare. Vreme de zece ani, descoperirea lui Fermi nu a prezentat decât un interes pur cognitiv, și numai pentru fizicieni. A fost nevoie de război ca să apară ideea, apoi proiectul bombei atomice, după care, odată cu instalarea păcii, dezvoltarea economică a determinat crearea și dezvoltarea centralelor nucleare. În același timp, Războiul Rece a suscitat multiplicarea arsenalului nuclear, care de atunci înainte a constituit o amenințare globală pentru umanitate.

Cel de al doilea eveniment științific li se datorează lui Rosalind Franklin, care în 1953, la Cambridge, a descoperit structura elicoidală a ADN-ului, și lui Watson, tânăr cercetător american venit în laboratorul lui Crick și Franklin, care a desăvârșit descoperirea celei din urmă descifrând codul genetic, patrimoniul ereditar al oricărei ființe vii. Astăzi, progresele geneticii conduc la posibilitatea de a modifica patrimoniul ereditar al tuturor ființelor vii, inclusiv al ființelor umane.

Să observăm în acest punct că, dacă putem anticipa probabilitățile viitoare ale unui proces evolutiv (în care poate interveni oricând improbabilul), nu putem anticipa, în schimb, ceea ce este creativ. Nu i-am putut anticipa pe Gautama Siddhartha „Sakyamuni” (Buddha), pe Iisus, Mahomed, Luther, Michelangelo, Montaigne, Bach,

Beethoven, Van Gogh. Cine s-ar fi gândit, în 1769, că un micuț corsican născut în acel an pe o insulă genoveză abia devenită franceză avea să ajungă, în 1804, împăratul francezilor?

Viața este nesigură

Aici vreau să subliniez că una dintre marile lecții ale vieții mele a constat în a înceta să mai cred în perenitatea prezentului, în continuitatea devenirii şi în previzibilitatea viitorului. Neîncetate şi totuşi discontinue, bruştele irupții ale neprevăzutului vin să ne zguduie sau să ne transforme – de manieră uneori fericită, alteori nefericită – viața individuală, cetățenească, viața națiunii, viața umanității.

Am trăit neprevăzutul Marii Crize Economice din 1929, care a devastat lumea, ducând la apariția nazismului şi la izbucnirea războiului, am trăit neprevăzutul ascensiunii lui Hitler la putere, neprevăzutul zilei de 6 februarie 1934, revolta antiparlamentară care a determinat reacția neprevăzută a Frontului Popular, neprevăzutul Războiului Civil Spaniol şi al dezintegrării Republicii Spaniole, din ce în ce mai dezbinată de puterea sovietică îndreptată împotriva anarhiştilor, troțkiştilor şi adepților POUM[24], incomensurabilul neprevăzut al pactului germano-sovietic din 1939, cel al dezastrului armatei franceze şi al puterii de la Vichy din 1940, neprevăzutul rezistenței Moscovei de la sfârşitul anului 1941, care a coincis cu intrarea în război a Statelor Unite, urmare a atacului-surpriză de la Pearl Harbor.

---

[24] Partido Obrero de Unificación Marxista (Partidul Muncitoresc al Unităţii Marxiste). (*N. trad.*)

Neprevăzutul războiului din Algeria, neprevăzutul raportului prin care Hruşciov îl condamna pe Stalin, neprevăzutul destituirii lui Hruşciov, neprevăzutul lui Soljeniţîn, neprevăzutul Raportului Meadows, care a diagnosticat degradarea generală a biosferei şi a denunţat pericolul ecologic, neprevăzutul prăbuşirii URSS, neprevăzutul Războiului din Iugoslavia, neprevăzutul doctrinei Thatcher-Reagan, care a determinat domnia mondializată a profitului prin intermediul unui neoliberalism care privatiza serviciile publice, îmbogăţindu-i pe bogaţi şi sărăcindu-i pe săraci. Neprevăzutul fuziunii dintre comunism şi capitalism în China lui Deng Xiaoping, al ascensiunii rapide a Chinei la statutul de putere mondială de prim rang, neprevăzutul distrugerii Turnurilor Gemene ale complexului World Trade Center din New York, neprevăzutul dezlănţuirii ucigaşe a jihadismului în lume, neprevăzutul consecinţelor Războiului din Irak în Orientul Mijlociu, neprevăzutul crizei mondiale a democraţiilor şi, în cele din urmă, neprevăzutul pandemiei de Covid şi al uriaşei crize mondiale pe care a declanşat-o[25], incertitudinea permanentă în care trăim de la izbucnirea ei până în prezent şi în care vom trăi în viitorul imediat şi în cel îndepărtat.

Incertitudinea şi neaşteptatul trebuie integrate în Istoria omenirii. Neprevăzutul nu este doar hazard, ci este, la fel ca revoluţia pentru Marx, „bătrâna cârtiţă care ştie să sape atât de bine pe sub pământ, încât apare brusc la suprafaţă”[26].

---

[25] Pentru interpretarea pe care autorul o dă crizei declanşate de pandemia de Covid-19, *vezi* Edgar Morin (în colaborare cu Sabah Abouessalam), *O nouă cale. Lecţiile coronavirusului*, traducere de Anca-Maria Pănoiu, Curtea Veche Publishing, Bucureşti, 2021. (*N. trad.*)

[26] Karl Marx, „Revoluţia de la 1848 şi proletariatul”, discurs din 14 aprilie 1856. (*N. trad.*)

Surpriza neaşteptatului nu trebuie anesteziată. Dimpotrivă, trebuie să ne stimuleze să îl înțelegem, să reflectăm asupra lui şi, fără să avem pretenția de a-l anticipa, cel puțin să ne aşteptăm la el.

Viața este nesigură pentru fiecare dintre noi, se întâlneşte neîncetat cu neprevăzutul. Neşansa poate deveni şansă şi şansa poate deveni neşansă. Adversitatea ne poate aduce binefaceri; nenorocirea poate duce la fericire.

Imposibilitatea de a elimina imprevizibilul din tot ceea ce este omenesc, incertitudinea destinelor noastre, nevoia de a ne aştepta la neaşteptat – iată una dintre lecțiile majore ale experienței mele de viață.

3
Ştiința de a trăi

În loc să cauți să adaugi zile vieții,
mai bine încearcă să dai viață zilelor tale.

Rita Levi-Montalcini,
laureată a Premiului Nobel
pentru Medicină

Cuvântul „a trăi” are un dublu sens. Primul este acela de a fi în viață, de a exista, ceea ce ne asigură organizarea biofizică, cea care ne întreține starea de ființe vii prin rezistența la degradarea mortală: a respira, a ne hrăni, a ne proteja. În acest sens, a trăi înseamnă doar a ne menține în viață, adică a supraviețui. Cel de al doilea sens al cuvântului „a trăi” e acela de a ne desfăşura viața cu şansele şi cu riscurile ei, cu posibilitățile ei de bucurie şi suferință, cu

bucuriile şi nenorocirile ei. Pentru viaţă e nevoie de supravieţuire, dar o viaţă care se rezumă la supravieţuire nu se mai poate numi viaţă.

Aceasta este prima descoperire pe care am făcut-o, la doisprezece ani, văzând existenţa mizerabilă a cerşetorilor din *Opera de trei parale*[27]. Nici mai târziu nu am încetat să constat, de această dată în sens mai larg, uriaşele şi nenumăratele mizerii umane, stări în care să supravieţuieşti în nevoie, deznădejde, umilinţă şi sub opresiune însemna să duci o existenţă subumană – chiar mai rău, adică, decât supravieţuirea ca atare.

Aceasta este una dintre cele mai profunde tragedii umane, cu o răspândire universală: atâtea vieţi consacrate supravieţuirii şi condamnate la ea. Una dintre sarcinile esenţiale ale unei politici umaniste tocmai aceasta este: să creeze condiţii care să ofere nu numai posibilitatea de a supravieţui, ci şi pe aceea de a trăi.

Să trăieşti înseamnă să te poţi bucura de posibilităţile pe care le oferă viaţa – lucru pe care eu l-am învăţat treptat.

Eu, Tu şi Noi

Încă din adolescenţă, esenţiale pentru mine au fost nevoia de a-mi împlini aspiraţiile şi, în acelaşi timp, dorinţa de a trăi într-o comunitate de iubire şi/sau prietenie. Am descoperit că e o dorinţă universală, chiar dacă de multe ori se renunţă la ea sau, şi mai adesea, este imposibil de împlinit. Mai ales în civilizaţia noastră se întâmplă ca prima aspiraţie, de natură individuală, să devină ulterior individualistă, apoi egoistă, şi ca Eul să se impună înainte

---

[27] Piesă de teatru muzicală din 1928 semnată de Bertolt Brecht, cu muzică de Kurt Weill. (*N. trad.*)

de orice altceva. Se mai întâmplă – în starea de exaltare colectivă – şi ca Eul să se dizolve în Noi. Lucru care poate duce la forme magnifice de devoţiune şi dăruire de sine, procurând o bucurie sublimă. Însă la fel de bine poate antrena o pierdere a autonomiei intelectuale, ceea ce se verifică în situaţiile de panică şi delir colectiv, precum şi în ceremoniile de cult conduse de un Ghid omniscient.

De fapt, aspiraţia de a te realiza individual, fiind în acelaşi timp legat de o comunitate şi/sau de semeni, prezintă un potenţial antagonism intern şi poate conduce la dificultăţi, însă rămâne o aspiraţie umană fundamentală.

Eul are nevoie de un Tu, adică de o relaţie intimă care să implice recunoaşterea reciprocă a plenitudinii umane a celuilalt. În egală măsură, Eul are nevoie de Noi. Am început să pot răspunde la aceste nevoi afective profunde începând cu iunie 1940, când emanciparea mea personală a coincis cu dezastrul naţional.

Aşa se face că am devenit eu însumi la Toulouse, integrat într-o fraternitate de studenţi refugiaţi, capabil să îmi asum cele dintâi responsabilităţi personale la centrul instituit pentru primirea lor. Rezistenţa a fost confirmarea majoră a acestei stări de fapt. Am devenit un adult responsabil la vârsta de douăzeci şi doi de ani, inalienabil de fraternitatea care mă lega de tovarăşii mei şi de dragostea pe care o trăiam împreună cu partenera mea, Violette.

Momente importante din viaţa mea

Aceste momente importante sunt cele în care am fost în deplinătatea forţelor mele, ataşat din punct de vedere comunitar şi amoros. Am trăit în comunitatea de pe strada Saint-Benoît din 1945 până în 1947. Asta s-a întâmplat odată cu primirea care ne-a fost făcută, mie şi lui Violette, acasă la Marguerite Duras, la întoarcerea noastră din

Germania. Tot acolo locuia, după o convalescență încheiată, şi soțul ei, Robert Antelme, cu care nu mai avea relații fizice, dar pe care îl iubea cu o iubire intensificată de deportarea, apoi de întoarcerea lui miraculoasă. Dionys Mascolo, partenerul ei, devenit cel mai bun prieten al lui Robert, era prezent la prânz şi la cină şi adeseori rămânea peste noapte la Marguerite. Îl iubeam pe fiecare în parte şi le iubeam şi trinitatea iubitoare; ne despărțeam cu mare greutate.

După-amiaza, către orele şaptesprezece, eu şi Robert mergeam la Gallimard, unde Dionys era responsabil cu traducerile. Urcam scara impunătoare, apoi plecam din nou toți trei spre L'Espérance, cafeneaua din vecinătate, unde nu mai conteneam cu discuțiile. Vorbeam despre tot şi despre toate, ne împărtăşeam descoperirile despre autorii, poeții şi muzicienii preferați. Seara, ieşeam împreună la Petit Saint-Benoît, la Flore, la Tabou – unde Boris Vian cânta la trompetă –, la Vieux Colombier – unde îi ascultam pe Les Frères Jacques, pe Juliette Gréco sau pe trubadurul Jacques Douai, care cânta „Les petits pavés" şi „L'amour de moy".

Marguerite, deopotrivă gazdă şi bucătăreasă, pregătea prânzuri franco-vietnameze şi cine festive la care se adunau familiile Queneau, Merleau-Ponty, René Clément şi Georges Bataille. Cântam, dansam. După-amiaza treceau pe acolo în voie prieteni şi cunoştințe, ca să stăm de vorbă, iar cei care veneau regulat au format ceea ce mai târziu am numit „grupul din strada Saint-Benoît".

Dar starea de grație a încetat atunci când Marguerite şi Violette au descoperit în acelaşi timp că sunt însărcinate, ceea ce ne-a constrâns să părăsim strada Saint-Benoît, ca să închiriem un apartament la Vanves, în spatele Parcului Expozițiilor. Legătura de dragoste a dăinuit, dar comunitatea s-a dizolvat, iar mai târziu au survenit înstrăinarea, apoi disensiunile, ceea ce a spart trinitatea şi

mi-a afectat, în chip diferit, relația cu fiecare dintre ei. Totuşi, l-am regăsit, în ultimii săi ani de viață, pe Dionys, care m-a uimit încă de la prima noastră întâlnire şi care mi-a rămas drag până la sfârşit. La fel, prețuiesc amintirea lui Marguerite şi pe cea a lui Robert. Toți trei sunt mereu prezenți în mine şi îmi revin în gând şi în vis.

De o altă comunitate fericită am avut parte în La Jolla, California, între 1969 şi 1970, în vila spațioasă de pe malul oceanului pe care mi-o rezervase Institutul Salk pentru Cercetări Biologice, vilă în care eu şi Johanne i-am găzduit pe Alanys, sora noastră de suflet, care aparținea tribului Abenaki din Québec, pe fiicele mele, pe tata şi pe mătuşa mea Corinne, într-o stare de înțelegere mutuală în sfârşit regăsită.

Aveam legături călduroase cu John şi Chantal Hunt, Jacques Monod, Jonas Salk, Françoise Gilot – un adevărat cerc de prieteni, în care jointul circula din mână în mână şi de la buze la buze.

Ne întâlneam întruna pentru petreceri, cine, spectacole, dintre care unul, de neuitat, a fost un concert al lui Janis Joplin. Participam la uriaşe adunări în aer liber, în jurul formațiilor de muzică rock. Într-un sunet asurzitor, trăiam exaltarea colectivă şi leşinurile date de supradoză.

Plonjam cu bucurie în universul comunităților de adolescenți hippy, pentru care cuvintele *love* şi *peace* păreau în stare să exorcizeze tot răul lumii şi să anunțe noua eră a Vărsătorului.

La Larskput, lângă San Francisco, am regăsit-o pe Hélène, sora mea de la Toulouse. Casa ei le era deschisă tuturor. Cronologia dispăruse din timp, ceasurile erau proscrise, iar activitățile, reglate după mersul soarelui.

O civilizație stătea să se nască şi o alta era pe cale să moară, semănând la Universitatea din Berkeley germenii unei aspirații şi ai unei răzvrătiri care au provocat revoltele

studenţeşti din mai 1968 în întreaga lume. Trăiam acest milenarism candid cu o fervoare cu atât mai mare cu cât ştiam că niciuna dintre speranţele sale nu se va împlini.[28]

Dimineaţa, mă duceam la biroul meu de la Institutul Salk, unde citeam documentele şi rapoartele biologilor şi îi descopeream pe autorii care aveau să contribuie la noua mea pregătire în domeniul complexităţilor – Ashby, Wiener, Bateson şi, mai ales, von Foerster. Plecam de la birou direct pe plajă, ca să mă arunc sub valurile înalte ale oceanului, de unde ieşeam pentru prânzul pregătit de Johanne, apoi plecam împreună în incursiuni fascinante în deşert, care era foarte aproape.

În sfârşit, ne-am întors în Franţa prin Japonia şi Asia, păstrând prietenii dragi, care au rezistat multă vreme risipirii şi dintre care unele au dăinuit pe viaţă.

Vreau să îmi amintesc şi de foarte călduroasa şi armonioasa comunitate de care am avut parte acasă la Xavier Bueno la Caldine, în Toscana, nu departe de Fiesole, printre măslini şi viţă-de-vie, alături de fiul lui, Raffaele, şi de partenera lui, Eva. Cățel, pisică, gâscă şi corbi mâncau acolo frăţeşte, din aceeaşi troacă.

Eu şi Edwige eram atât de fericiţi, încât ne-am hotărât să ne instalăm definitiv acolo începând cu vara lui 1979. Dar Xavier a murit chiar în vara aceea. Restul anotimpului ni l-am petrecut într-o comunitate adunată în jurul amintirii permanente a prietenului nostru.

Au mai fost şi comunităţile din verile petrecute la Hammamet şi Monte Argentario, împreună cu Michèle şi Jean Daniel, Doune şi Jean Ceresa, Évelyne şi André Burguière...

Pentru marile fericiri nu există decât un timp.

---

[28] Vezi *Journal de Californie*, Éditions du Seuil, Paris, 1970. (*N. a.*)

Amintirea lor mă umple nu numai de nostalgie, ci şi de o dulce şi tristă bucurie.

Starea poetică şi fericirea

Toate aceste perioade pline de fericire aveau o dimensiune poetică.

Dacă aspirația de a ne împlini la nivel individual, rămânând totodată membri ai unei comunități, este cea dintâi mare aspirație umană, a doua este aspirația la o viață poetică.

Am descoperit cuvântul care poartă în sine unul dintre marile adevăruri ale vieții mele: poezie. Nu doar poezia poemelor, ci, aşa cum a enunțat şi anunțat suprarealismul, poezia vieții. La mine, conştientizarea calității poetice a vieții datează, cred, de la Festivalul de Poezie de la Struga, pe atunci în Iugoslavia; am ținut acolo o conferință care s-a cristalizat apoi în cartea mea *Amour, poésie, sagesse*[29].

De ce poezie, şi nu fericire? Aceşti termeni trimit unul la altul. Starea poetică generează sentimentul de fericire, fericirea poartă în sine calitatea poetică. Iar pentru mine, starea poetică este subiacentă oricărei fericiri, se află chiar în inima tuturor fericirilor, fugitive sau durabile.

Numesc stare poetică acea stare de emoție care ne încearcă în fața a ceea ce ni se pare frumos şi/sau demn de iubit, nu numai în artă, ci, în egală măsură, în lume şi în experiențele noastre de zi cu zi, în întâlnirile de care avem parte. Emoția poetică ne deschide, ne dilată, ne încântă. Este o stare secundară, de transă, care poate fi foarte dulce într-un schimb de zâmbete, în contemplarea unui chip sau a unui peisaj, foarte vioaie în râs, foarte amplă în momentele

---

[29] Éditions du Seuil, Paris, 1997. (*N. a.*)

de fericire, foarte intensă în sărbătoare, în comuniune, în dans, în muzică şi în mod particular înflăcărată, îmbătătoare, exaltantă în starea de iubire împărtăşită. În starea ei supremă, emoţia poetică poate să ajungă la extaz, la senzaţia de abandon total şi de regăsire într-o stare de transă sau de sublimă comuniune.

Începe oare starea poetică odată cu surâsurile bebeluşilor, cu râsetele şi cu jocurile copiilor? În orice caz, este răspândită în mod foarte inegal, în funcţie de caractere şi temperamente. Necazurile, eforturile pentru supravieţuire, munca grea şi depusă fără interes, obsesia faţă de câştig, răceala calculului şi a raţionalităţii abstracte – toate acestea contribuie la dominanţa prozei în viaţa cotidiană, cu tot ceea ce subîntinde ea în termeni de banalitate, lipsă de interes şi plictiseală. Însă chiar şi aşa, în majoritatea vieţilor survin unele escapade poetice.

Nu confund proza cu nefericirea: starea de proză presupune o absenţă a bucuriei; nefericirea presupune o prezenţă a suferinţei. Cei care îndură nefericirea – deţinuţii, excluşii, săracii – sunt şi ei condamnaţi la proză, chiar dacă uneori au parte de clipe fugitive de poezie.

De-a lungul anilor, am avut ocazia să constat că civilizaţiei noastre îi este specifică o invazie progresivă a prozei. De-a lungul anilor postbelici, am fost martor la dispariţia convivialităţii pe care o ştiam din adolescenţă. Relaţiile cordiale dintre vecini, conversaţiile purtate la tejgheaua bistroului, în metrou, adunările de curioşi – toate acestea au fost reduse la extrem. Dispariţia portarilor, a taxatorilor şi a şefilor de gară din staţiile de metrou, a însoţitorilor din autobuzele de călători, rărirea saluturilor dintre vecinii de bloc, anonimatul crescând, graba, nervozitatea conducătorilor auto – toate acestea mi-au prozaizat oraşul şi viaţa într-atât, încât ne-am hotărât, Sabah şi cu mine, să părăsim Parisul, ca să ne instalăm

într-un oraş din sud în care centrul istoric este pietonal şi unde am regăsit o convivialitate pierdută.

Degradarea calității vieții este o consecință a întâietății cantitativului în organizarea şi conducerea societății noastre, în care calculul tratează ca obiect măsurabil tot ceea ce este uman şi, orb față de tot ceea ce este individual, subiectiv şi pasional, nu vede altceva decât PIB, statistici, sondaje, creştere economică.

Pe urmele lui Ivan Ilici, cred şi eu în convivialitate ca element esențial care intră în componența calității vieții, cred că este poetizantă şi că ne permite să răspundem, în cotidian, nevoii noastre universale de recunoaştere, ce îşi găseşte o primă împlinire în acel „Bună ziua!" pe care ni-l adresează necunoscuții întâlniți în cale.

Copil fiind, am avut parte de momente de poezie în îmbrățişările mamei, în jocuri, apoi în cele dintâi lecturi – despre aventurile unui soldat francez de treisprezece ani din Primul Război Mondial, sau din benzile desenate „Pieds Nickelés" publicate de ziarul *L'Épatant*, sau din romanele Contesei de Ségur –, în atracția erotică pentru crupele cailor şi coapsele femeilor sau pentru personajul publicitar din reclama la vată termogenă, care mergea dezbrăcat, cu vata pe piept, scuipând flăcări.

Prin toate acestea încerc să spun că poezia începe odată cu viața; înmugureşte imediat ce apare ceea ce numim „bucurie de a trăi", cea care îi face pe bebeluşi să zâmbească sau să râdă, pe căței să zburde, pe pisici să se întindă, pe puii de mamifere să se muşte sau să se lupte în joacă, ceea ce şi noi facem bucuroşi în copilărie, în adolescență şi chiar la vârsta adultă: ce plăcere să te lupți de plăcere!

Experiențele mele poetice

Experiențele poetice sunt acelea care decurg din stările de uimire în fața spectacolelor naturale, stări care îi încearcă pe mulți, însă nu neapărat. Îmi aduc aminte de mărturia unui apropiat al lui Lenin din perioada de exil în Elveția, care povestea că, după un urcuş, ajungând în vârf în fața unui peisaj admirabil, revoluționarul a exclamat iritat: „Ah! Social-democrații ăştia!”

O alta este poezia poeziei care îmi revine mereu în minte, cea a romanelor şi a filmelor care ne cotropesc ființa, făcându-ne să pătrundem într-o stare de transă. Este cazul operelor lui Tolstoi şi Dostoievski.

Am trecut printr-o stare vecină cu extazul la Luvru, în fața *Micii balerine* a lui Degas, aşa cum povestesc în amintirile mele[30]. Am trăit forme intense de extaz muzical, precum şi extazul suprem, la prima audiție a celei dintâi mişcări din *Simfonia a IX-a* de Beethoven, la Sala Gaveau, pe când aveam treisprezece sau paisprezece ani. Şi reintru în transă de fiecare dată când ascult începutul acestei mişcări.

Tânjim cu ardoare la perioadele de viață poetică, însă ele sosesc de la sine, fără să le fi chemat sau fără să le fi putut anticipa. Nu ajunge doar să îți doreşti poezia marilor bucurii ca să o şi găseşti; este nevoie de conjugarea unor evenimente şi situații benefice, precum este, în astrologie, conjuncția favorabilă dintre planete. În acele clipe, armonia, serenitatea şi intensitatea cunosc o contopire inefabilă.

Da, aceste bucurii sunt posibile – poate că sunt mai mult sau mai puțin rare, dar în viețile noastre ele constituie esențialul.

---

[30] *Les souvenirs viennent à ma rencontre*, Fayard, Paris, 2019. (*N. a.*)

Şi totuşi, dispar. Legăturile slăbesc, apoi se rup. De la strada Saint-Benoît la Caldine, peste tot pe unde am avut parte de o comunitate minunată, am văzut aceste legături indisociabile disociindu-se, am văzut cum iubirii care părea inalterabilă i-a urmat indiferența, uneori chiar ostilitatea. Am văzut şi am trăit pe pielea mea insuportabila risipire a celor uniți altcândva prin iubire împărtăşită, îndepărtându-i unii de alții – risipire care o anticipează pe cea finală, a vieții fiecăruia dintre noi.

Poezia supremă este aceea a iubirii. Ea înmugureşte pe chipuri, în priviri, în surâsuri. Poate țâşni din priviri care, întâlnindu-se, electrizează brusc întreaga ființă. Emană din ființa iubită, iar când celălalt încetează să mai inspire poezie, atunci ştii că iubirea s-a sfârşit. Poezia îşi atinge punctul culminant – extazul convulsiv – în împreunarea trupurilor. Şi când iubirea e adevărată, nu există tristețe după contactul sexual, ci mai degrabă tandrețe. Fiecare femeie pe care am iubit-o, soție sau nu, mi-a adus poezia ei şi poezia iubirii nu a încetat niciodată să îmi hrănească viața.

Dar mai există şi extazele negre, extazele demente ale abisurilor Erosului, în care m-am avântat în două rânduri, în care delirurile devin delicii şi obscenul devine sacru.

Micile bucurii

Trebuie să evoc şi acele momente fugitive în care un suflu de poezie fericită ne cuprinde aproape din nimic, pur şi simplu din mers, şi în care corpul ne mărturiseşte bucuria lui de a funcționa ca o bună maşinărie. Poezia devine şi mai intensă când mersul se întâmplă sub soarele iernatic sau în plină ploaie primăvăratică. Am avut parte de un moment de bucurie poetică în stradă, într-o stație de autobuz, când chipul mi s-a luminat la vederea minunatului surâs al unei

tinere care citea o scrisoare. Adeseori mi s-a întâmplat să găsesc poezia în stradă, într-o piață, într-un restaurant, mai ales contemplând, în metrou, chipuri feminine – tinere, mature sau în vârstă, toate de un mister de nepătruns.[31]

Pentru mine, micile bucurii poetice sunt nenumărate: să degust vinul Beaujolais nou de la Casa Chermette, să strig în gura mare pe stadion atunci când echipa preferată marchează un gol, să îi dau un colț de pâine unui pescăruş care vine pe balcon şi îl înghite cu lăcomie, să citesc sau să ascult spunându-se glume, să îmi prepar singur vinete gratinate...

Extazele istoriei

Ajung acum la momentele istorice care mi-au conferit acel sentiment eminamente poetic numit entuziasm. În adolescență, am trăit greva generală din iunie 1936 ca pe un val uriaş de fraternitate şi speranță. Fraternizarea a fost reală, dar speranța s-a dovedit iluzorie.

Vreau să evoc mai ales ceea ce am numit extazele istoriei, acele momente extraordinare, rare şi fugitive, de emancipare, de libertate, de fraternitate, aşa cum a fost pentru mine şi pentru atâția alții, după o săptămână intensă de insurecție, eliberarea Parisului. În noaptea de 24 august 1944, toate clopotele bisericilor s-au pornit să bată, în timp ce clădirile ocupate de serviciile germane erau cuprinse de flăcări. Eu şi tovarăşii mei din MNPGD[32] ne

---

[31] Sentimentul poate fi înțeles prin lectura poeziilor mele din *Poésies du métropolitain*, volum care cuprinde poezii scrise la vârsta de douăzeci şi opt de ani, publicat în 2018 la Descartes & Cie. (*N. a.*)

[32] Le Mouvement National des Prisonniers de Guerre et Déportés (Mişcarea Națională a Prizonierilor de Război şi a Deportaților), mişcare a

aflam pe terasa de pe Maison du prisonnier din Place de Clichy, pe care o ocupaserăm încă de la începutul insurecției. Ne-a ajuns la urechi un zvon: tancurile Leclerc sunt la Primărie. Ne-am îndreptat într-acolo, deodată cu răsăritul, şi am găsit tancurile companiei a noua a Diviziei Leclerc, cu luptătorii ei epuizați şi fericiți. Le-am mulțumit printre lacrimi de bucurie.

Apoi, pe 26 august, a avut loc marea defilare, de la Étoile până la clădirea Primăriei Parisului, condusă de către de Gaulle şi membrii Consiliului Național al Rezistenței, urmați de FFI, în maşini sau pe jos, şi de o uriaşă mulțime. Eram de față, în picioare, purtând tricolorul francez într-o maşină decapotată condusă de către Georges Beauchamp, împreună cu Violette, Marguerite, Dionys. Jubilația colectivă a fost brusc întreruptă de focuri de armă îndreptate asupra cortegiului, care, chiar înainte de intersecția cu bulevardul Roosevelt, s-a împrăştiat, răstimp în care maşina noastră înainta în viteză, cu steagul în vânt, pe sub gloanțele trase de pe acoperişuri, aplaudată de parizienii adunați sub copertinele magazinelor de pe bulevardul Haussmann.

Am fost la întâlnirea cu Istoria şi la Lisabona, în aprilie 1974, cu puține zile înainte de căderea dictaturii, în euforia incipientă a Revoluției Garoafelor, alături de prieteni dragi. Ulterior, conflictele interne au eşuat în a orienta revoluția către o democrație populară.

Am trăit numai prin procură, prin intermediul televizorului, beția libertății din momentul luării cu asalt a Zidului Berlinului, pe 9 noiembrie 1989, de către sute de mii de germani din Est, urmată îndeaproape de fraternizările cu cei din Vest. Am fost profund mişcat de momentul în care Rostropovici a cântat Bach la violoncel, la poalele Zidului

---

Rezistenței franceze din perioada ocupării Franței de către nazişti (1940–1944). (*N. trad.*)

pacificat. La Moscova, unde am fost de câteva ori între 1989 şi 1991, în perioada perestroikăi şi a glasnostului, am simţit suflând o vreme vântul libertăţii, înainte de o nouă prăbuşire.
Îmi plac şi emoţiile colective ale unui meci de fotbal sau de rugbi. Îmi place starea cvasi-orgasmică din momentul în care mingea intră în poartă, declanşând transa frenetică a marcatorului şi a coechipierilor, dimpreună cu bucuria delirantă a suporterilor, care mă cuprinde şi pe mine. Sunt zeci de ani de când nu mai urmăresc meciurile decât la televizor, dar mă lipesc de ecran în timpul Turneului celor Şase Naţiuni, competiţia de rugbi, şi mai ales cu ocazia Cupei Mondiale de fotbal. Şi, în cele două rânduri în care Franţa a ieşit victorioasă, timp de câteva ore am participat la extazul colectiv, în care ne-am simţit cu toţii fraţi.
Dar există un pericol în starea poetică, al cărei caracter mistic poate să devină nu doar mitic, ci şi malefic.

Aşa se face că poezia comuniunii poate să fie întunecată şi răufăcătoare, cum a fost în cazul marilor adunări naziste de la Nürnberg, în care iubirea pentru Führer şi pentru Naţiune nu s-a disociat de orgoliul debil al pseudo-superiorităţii ariene. În bucuria sadică a celui care torturează şi umileşte există o poezie întunecată.

Starea de poezie degenerează atunci când exclude, când se închide într-o juisare egoistă şi mai ales când este însoţită de ură şi dispreţ. Este totuna cu a spune că veritabila stare poetică, aceea care împlineşte, nu poate fi închisă. Ea îşi hrăneşte poezia cu deschidere, deschidere faţă de celălalt, deschidere faţă de lume, deschidere faţă de viaţă, deschidere faţă de umanitate.

Nevoia de recunoaştere

Nu mai ştiu când mi-am dat seama cu limpezime că dincolo de satisfacerea nevoilor materiale (de hrană, de îmbrăcăminte, de resurse financiare, de asigurare a protecţiei proprii), fiinţa umană are o nevoie esenţială, cu caracter universal, pe care şi eu am constatat-o atât în cazul meu, cât şi în relaţiile cu semenii: nevoia sau dorinţa de recunoaştere. Hegel a fost primul care a formulat această dorinţă, pornind de la a sa dialectică a stăpânului şi sclavului, şi, în sens mai larg, potrivit ideii că o „conştiinţă de sine nu ajunge la împlinire decât printr-o altă conştiinţă de sine".

Disprețul, indiferența, aroganța de clasă, de rasă, de ierarhie sunt flageluri ale civilizației care, prin impunerea umilinței, îi împiedică pe cei care le îndură să fie recunoscuți în deplina lor calitate umană. Cei aserviți, cei exploatați resimt cu atât mai mult nevoia de recunoaştere cu cât sunt tratați ca nişte fiinţe subumane sau ca nişte obiecte. Axel Honneth, în *La lutte pour la reconnaissance*[33], pornind de la Hegel, interpretează conflictele umane din perspectiva unei „cereri de recunoaştere".

Din această perspectivă, reiese că numeroase proteste, violenţe şi revolte populare, cum ar fi mişcarea „vestelor galbene", comportă în cazul participanţilor, nu doar în mod evident, ci şi incontestabil, nevoia de a fi recunoscuți în deplina lor calitate umană – ceea ce numim demnitate.
Această nevoie de recunoaştere se manifestă într-o manieră specifică în prietenie sau în iubire. Să fii iubit înseamnă să fii considerat demn de iubire; să fii admirat înseamnă să fii

---

[33] Éditions du Cerf, Paris, 2000. (*N. a.*) Pe aceeaşi temă, în limba română, *vezi* Axel Honneth, Nancy Fraser, *Despre redistribuire şi recunoaştere*, traducere de Maria-Magdalena Anghelescu, introducere de Codrin Tăut, TACT, Cluj-Napoca, 2012. (*N. trad.*)

recunoscut drept o persoană bună şi frumoasă. Să fii preţuit satisface nevoia de stimă de sine, al cărei pilon este recunoaşterea de către celălalt.

Tradiţionalul „Bună ziua!” spus unui necunoscut sau unui vecin este un semn elementar de recunoaştere: „Exişti, te recunosc ca fiinţă umană”, câtă vreme dispariţia acestui salut în anonimat reprezintă o degradare a aptitudinii noastre de a-l recunoaşte pe celălalt.

Bărbaţii şi femeile trataţi în mod exclusiv ca obiecte statistice încetează să mai fie recunoscuţi ca fiinţe umane. Am putea chiar afirma că primatul cantitativului, exercitat de tehnocraţi şi de econocraţi, care dizolvă umanitatea fiinţelor umane în cifre, nu face altceva decât să supraexcite nevoia antropologică de recunoaştere.

Ştiinţa de a trăi aduce împreună aspiraţia şi „viaţa adevărată”, nevoia de realizare a aspiraţiilor personale în relaţia permanentă dintre Eu şi Noi, calitatea poetică a vieţii, satisfacerea dorinţei de recunoaştere. Nu există o reţetă a Ştiinţei de a trăi, la fel cum nu există reţete pentru bucurie. Însă uneori există exemple. Iar aspiraţia la Ştiinţa de a trăi este mai mult sau mai puţin trează în fiecare dintre noi.

Ce altceva să facem cu vieţile noastre dacă nu să întreţinem necontenit Ştiinţa de a trăi?

4
Complexitatea umană

Tata nu mi-a transmis nicio cultură, nicio convingere de natură religioasă, politică sau etică.

Prin urmare, am căutat de unul singur, de-a lungul crizelor, furtunilor, tumultului, haosului, delirurilor din anii 1930–1940, care au fost şi anii adolescenței mele, răspunsurile la curiozitățile despre viață, lume, societate şi evenimente. Am avut această chemare, de a-mi pune întrebări în legătură cu toate, şi din ce în ce mai mult cu privire la politică şi societate. Evenimentele surprinzătoare, alarmante şi înspăimântătoare din perioada aceea îmi stimulau interogațiile. În zece ani, am trăit un şir de întorsături istorice. Cum să interpretăm cursul chinuit al istoriei pe care o trăim? Cum să acționăm? Cum să reacționăm?

Condiția umană

Fără să cunosc încă întrebările fundamentale formulate de Kant, ele mă animau în mod spontan: Ce pot să cunosc? Ce trebuie să fac? Ce îmi este îngăduit să sper?[34]

Aceste întrebări erau stârnite şi adâncite fără încetare de evenimentele din ce în ce mai amenințătoare care au precedat războiul.

Am avut înclinația firească de a-mi pune întrebări cu privire la Istorie şi la condiția umană, nu numai sub presiunea evenimentelor, care păreau să scape oricărei raționalități, ci şi sub influența prietenului meu Georges Delboy, pe care l-am întâlnit în mijlocul reuniunilor studențeşti frontiste, şi puternic influențat de către profesorul său de filozofie marxistă, René Maublanc. Delboy m-a convins pe atunci că numai o gândire precum cea a lui

---

[34] Immanuel Kant, *Logica generală*, traducere, studiu introductiv, note şi index de Alexandru Surdu, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti, 1985. (*N. trad.*)

Marx, întemeiată concomitent pe filozofie, ştiinţă, sociologie, economie, istorie şi politică, reunind în sine cunoştinţele dispersate şi compartimentate pe discipline, ar putea să ne ducă la o cunoaştere adecvată a problemelor umane.

Războiul a fost declarat chiar în anul în care am intrat la universitate, ceea ce mi-a spulberat toate speranţele politice, dar m-a şi incitat să studiez – nu ca să fac carieră, ci ca să cunosc realităţile umane. Înţelesesem că, anterior oricărei credinţe şi oricărei speranţe, e necesar, aşa cum enunţase Kant, să ştii ce este omul. Ca atare, atunci m-am hotărât în privinţa orientării şi vocaţiei mele pentru toată viaţa. Şi cum cunoştinţele referitoare la realităţile umane sunt separate şi închistate în discipline, m-am înscris la facultatea de litere pentru licenţa în filozofie (care includea în programul ei sociologia şi psihologia) şi licenţa în istorie şi geografie, la facultatea de drept pentru ştiinţele economice şi la şcoala de ştiinţe politice. Exilul la Toulouse din iunie 1940 m-a obligat să renunţ la ştiinţele politice. Însă chiar şi aşa, am rămas inconştient angajat în procesul de căutare a unei antropologii complexe. Gândirea lui Marx m-a ghidat, mai ales prin *Manuscrisele economico-filozofice*, în care se avansează ideea că ştiinţele naturii şi ştiinţele umane trebuie să se întrepătrundă.

Pe atunci eram convins că infrastructurile societăţilor umane sunt materiale şi economice şi că ideile, miturile sau credinţele nu sunt decât suprastructuri dependente.

Puterea mitului

Opt ani mai târziu, în timpul crizei pricinuite de ruptura mea subiectivă cu stalinismul, am scris *L'Homme et la Mort*. Descopeream treptat că miturile, religia, ideologiile constituie o realitate umană şi socială la fel de importantă ca procesele economice şi conflictele de clasă, ceea ce m-a

făcut să abandonez concepția marxistă, care raționaliza istoria omenirii pornind de la infrastructura economică. Mi-am dat seama, prin intermediul extrem de divers, dar universal al credințelor într-o viață de după moarte (supraviețuire, renaştere, resurecție, paradis...) că imaginarul este o parte constitutivă a realității umane.

Tot punându-mi întrebări cu privire la condiția noastră muritoare, am început să disting două paradoxuri. Primul este că, încă de la omul de Neanderthal, conştiința umană recunoaşte pe deplin realitatea morții, care constă în sfârşitul activității cardiace şi mintale, în rigiditatea cadaverică, în descompunerea ireversibilă a corpului. Totuşi, această recunoaştere empirică a morții este depăşită prin credință – şi asta tot de la Neanderthal –, fie credința într-o supraviețuire sub formă de spectru sau fantomă, fie cea într-o renaştere sub formă umană sau animală. Iar mai târziu, în Imperiul Roman şi apoi în Arabia, moartea va fi depăşită prin învierea promisă de cele două mari religii ale mântuirii, creştinismul şi islamul.

Cel de al doilea paradox este că, în toate civilizațiile, oroarea față de moarte, atât de adânc înrădăcinată în conştiința umană, a putut fi dominată de riscul asumat al morții voluntare, ba chiar de sacrificarea propriei vieți, pentru copii, pentru familie, pentru patrie, pentru religie.

Homo sapiens demens

Atunci când, după diversele mele experiențe intelectuale şi trăite, am abordat frontal antropologia în cartea mea *Le paradigme perdu: la nature humaine*, toate nebuniile politice, sociale şi de război, atât individuale, cât şi colective, pe care le constatasem înainte de război, în timpul lui şi de-a lungul Războiului Rece m-au incitat să îl asociez, de manieră

deopotrivă antagonistă şi indisolubilă, pe *Homo sapiens* cu *Homo demens*.

Această asociere de contrarii mi-o permitea faptul că împărtăşeam conştiinţa contradicţiilor umane, formulate în mod admirabil şi definitiv de Pascal, care a devenit una dintre sursele mele permanente. Am regăsit şi la Hegel această conştiinţă potrivit căreia gândirea trebuie să înfrunte, nu să elimine contradicţia şi – în mod fundamental – la Heraclit, care scrie: „Concordia şi discordia sunt tatăl şi mama tuturor lucrurilor" şi „Ceea ce este contrar e util, iar din cele ce sunt în luptă se naşte cea mai frumoasă dintre armonii".

Complexitatea umană se exprimă printr-o serie de bipolarităţi:

– *Homo sapiens* (rezonabil, înţelept) şi, de asemenea, *Homo demens* (nebun, delirant);

– *Homo faber* (creator de unelte, tehnician, constructor) şi, de asemenea, *Homo fidelis*, sau *religionis*, *mythologicus* (credincios, credul, religios, mitologic);

– *Homo œconomicus*, dedicat profitului personal, este de asemenea insuficient şi trebuie să le facă loc lui *Homo ludens* (cel care se joacă) şi lui *Homo liber* (cel care desfăşoară activităţi dezinteresate).

În concluzie, substratul de raţionalitate care se regăseşte în *sapiens*, *faber*, *œconomicus* nu constituie decât un pol al umanului (individ, societate, istorie), în timp ce un loc de o importanţă cel puţin egală încep să îl ocupe pasiunea, credinţa, mitul, iluzia, delirul, jocul.

De altfel, consider că nebunia nu este doar starea acelor nefericiţi pe care îi închidem în instituţii specializate, ci şi starea caracteristică momentelor de furie, veritabile accese temporare de demenţă. Nebunia hybrisului şi lipsa de măsură specifică ambiţiilor insaţiabile şi infinite îi

caracterizează nu numai pe indivizii avizi de putere şi bogăţii, ci şi statele – ba aş spune chiar civilizaţia occidentală însăşi, obstinată în ideea ei himerică de a stăpâni Pământul.

Pentru a pătrunde înţelesurile Istoriei, ar trebui să-i punem alături pe Marx şi Shakespeare. Cred că Florio[35], italianul de origine evreiască convertit şi emigrat în Anglia, a fost sursa de inspiraţie a nihilismului din tragediile lui Shakespeare, pentru care Izbăvirea este absentă.

Mai târziu am înţeles şi acest alt aspect paradoxal al lui *sapiens*: raţiunea rece, aceea a calculului, a statisticilor, a economiei, e inumană în sensul în care e oarbă la sentimente, la pasiuni, la fericire, la nefericire, la tot ceea ce constituie însăşi fiinţa noastră.

O raţiune pură şi îngheţată e în acelaşi timp inumană şi absurdă. Tot aşa, şi faptul de a trăi este o artă nesigură şi dificilă, în care tot ce este pasiune, pentru a nu cădea pradă dezordinii, trebuie vegheat de raţiune, în care tot ce este raţiune trebuie animat de o pasiune, începând cu pasiunea de a cunoaşte.

Unul dintre cele mai mari învăţăminte pe care le-am tras de aici este că orice pasiune trebuie să cuprindă în sine, ca o lampă de veghe, raţiunea, şi că orice formă de raţiune trebuie să aibă drept combustibil pasiunea.

Parcursul meu spre o cunoaştere complexă a umanului m-a condus la întrebarea ultimă şi ineluctabilă: ce anume din omul însuşi poate fi cunoscut prin intermediul cunoaşterii umane?

---

[35] Giovanni Florio (1552–1625), scriitor, traducător, lingvist şi poet la curtea lui Iacob I. A fost primul care a tradus *Eseurile* lui Montaigne în engleză şi pasaje din *Decameronul* lui Boccaccio. Există teorii potrivit cărora operele lui Shakespeare aşa cum le cunoaştem astăzi sunt rodul intervenţiei sale stilistice şi lingvistice, în calitate de editor. (*N. trad.*)

Am observat carențele modului nostru de cunoaştere dominant, întemeiat pe disjuncție (a ceea ce este legat) şi pe reducție (a unui tot la elementele sale constitutive), de unde şi dificultățile cunoaşterii pe care le abordez aici, în ultimul capitol.

În sfârşit, am observat că una dintre marile necunoscute ale cunoaşterii este cunoaşterea însăşi.

Homo edgarus

Nici nu am putut, nici nu am vrut să mă sustrag multipolarității umane, dar am încercat să îmi însuşesc cât mai mult cu putință din raționalitate şi să o leg de ceea ce îi scapă, anume de poezia vieții, care cuprinde în sine pasiunea. Nu am putut să mă sustrag acceselor de furie şi nici acceselor demente ale Erosului.

Sunt *faber* – la scară mică, în calitate de bricoleur şi, la scară mare, ca arhitect al operei mele, în mod special al gândirii complexe.

Sunt *religionis*, am nutrit vreme de şase ani credința în izbăvirea terestră prin comunism, dar ceea ce păstrez este religia fraternității şi a Pământului-Patrie.

Sunt *œconomicus*, mi-am câştigat existența din salariul de cercetător şi din drepturile de autor, dar un *œconomicus* căruia nu i-au plăcut niciodată banii, căci mi-am cheltuit devreme agoniselile, aşa încât în amurgul vieții mă găsesc descoperit.

Sunt *ludens*, ador să mă joc, să spun glume, să mă țin de şotii, ador marile meciuri de fotbal sau de rugbi şi sunt *liber*, întrucât mă dedic adeseori activităților dezinteresate.

Şi ca să ajung la bipolaritatea ultimă, anume proză/poezie, încerc pe cât posibil să mă sustrag prozei pe care o impun obligațiile şi constrângerile vieții şi civilizației mele. Îmi place să ating stări poetice, fie ele şi efemere, cum

ar fi scurta plimbare din acest început de după-amiază, în care soarele înecă strada Plan-du-Palais din Montpellier.

De asemenea, am diagnosticat în mine prezența a patru demoni (în sensul grecesc al termenului), care par să mă posede din exterior şi să mă inspire din interior în acelaşi timp. Sunt antagonici şi complementari, m-au făcut să fiu cel care sunt astăzi şi o fac şi de aici înainte, fără încetare: rațiunea/religia/scepticismul/misticismul.

Am vorbit despre rațiunea necesară şi insuficientă, am vorbit despre religia mea, cea a dragostei şi a fraternității. Mi-am evocat nihilismul infantil devenit apoi scepticism, activ chiar şi în miezul religiei. Cât despre misticism, el se manifestă în uimirea pe care o resimt atunci când mă încearcă emoțiile poetice din viața mea.

Juvenilizare şi incompletitudine

În perioada revistei *Arguments*, aşadar înainte de *Paradigme*[36], am fost frapat de teoria lui Bolk, potrivit căreia omul ar fi o primată care, spre deosebire de maimuțe, şi-a conservat caracterul fetal: fără sistem pilos pe corp, cu fața plată, nu alungită sub formă de bot, cu prepuț în jurul glandului. Pe plan psihic şi afectiv, ființa umană adultă îşi poate păstra curiozitățile de copil şi aspirațiile de adolescent, precum şi puternice sentimente de afecțiune față de părinți şi prieteni. De unde şi ideea că procesul de hominizare a fost un proces de juvenilizare şi în acelaşi timp unul de bipedizare, de cerebralizare, de manualizare.

Tot de aici decurge şi ideea umanizării ca fiind neterminată. Această trăsătură creează un sentiment de

---

36 *Paradigma pierdută*, una dintre lucrările de referinţă ale autorului, vezi *supra*, p. 39, nota 1. (*N. trad.*)

lipsă, de absență, o nevoie de dragoste şi fervoare, o aspirație către absolut. Heidegger a diagnosticat această căutare a absolutului prin angoasa proprie ființei care suntem, căreia îi lipseşte ceva şi mereu îi va lipsi.

Inconstanța şi versatilitatea umană

Relațiile dintre *sapiens*, *demens*, *faber*, *mythologicus*, œ*conomicus*, *ludens* şi *liber* pot fi flexibile şi schimbătoare de la individ la individ.

De aici şi inconstanțele atâtora dintre noi, capabili de tot ce e mai rău şi de tot ce e mai bun, înțelegători în anumite cazuri, obtuzi şi insensibili în altele, când buni, când răi, idealişti şi cinici deopotrivă. Relațiile dintre raționalitate/pasiune/delir/credință/mit/religie sunt în fiecare dintre noi permutabile, instabile şi modificabile. Ființa umană nu e nici bună, nici rea, ci complexă şi versatilă.

De asemenea, trebuie să ținem cont de evoluții şi transformări. Fiecare om evoluează începând din copilărie, sub efectul circumstanțelor, influențelor, experiențelor, inclusiv la vârsta adultă şi la bătrânețe.

Şi, în sfârşit, trebuie să avem în vedere derivele şi convertirile, atât la scară individuală, cât şi la scara unei națiuni.

Sunt nenumărate derivele pricinuite de întorsăturile istorice, care la rândul lor bulversează mințile şi le îndepărtează de calea cea dreaptă. Printre multiplele derive pe care le-am putut observa, am văzut Adunarea Națională a Frontului Popular votând pentru atribuirea puterilor depline mareşalului Pétain. I-am văzut pe pacifiştii de stânga deviind spre Vichy, apoi colaborând nu pentru o *pax germanica* (în 1940 şi la începutul lui 1941), ci pentru războiul german şi pentru nazism. Am văzut socialişti

deviind spre o Europă nazistă despre care credeau că va deveni socialistă. L-am văzut pe liderul comunist Doriot devenind nazist şi murind în uniforma Waffen-SS. În Germania, în anii 1930, am văzut mase antifasciste trecând la fascism, iar mai târziu, în Italia, mase fasciste trecând la antifascism. Am văzut comunişti însufleţiţi de cea mai frumoasă ideologie fraternă devenind inumani şi cruzi. Am văzut intelectuali – în primul rând pe şeful lor, apostolul raţionalismului, Julien Benda – enunţând justificări pentru procesele trucate şi demente ale erei staliniste. Am văzut-o pe Dominique Desanti prefăcându-se din pisicuţă răutăcioasă în tigroaică nemiloasă şi scriind infama şi stupida carte *Masques et visages de Tito et les siens*. L-am văzut pe scepticul şi subtilul Pierre Courtade, ca şi pe uriaşul Pierre Hervé justificând în termeni abjecţi procese ele însele abjecte. La fel cum l-am văzut şi pe bunul André Mandouze legitimând asasinatele şi calomniile FLN-ului[37] aduse adepţilor lui Messali Hadj: „Ce vrei, nu poţi să faci omletă dacă nu spargi ouăle." Văd în prezent derive intelectuale surprinzătoare şi vom mai vedea şi altele...

Transformările survenite odată cu vârsta şi experienţa nu sunt neapărat şi triumfuri ale luciditătii. Aşa au ajuns atâţia comunişti, maoişti şi troţkişti blazaţi să se convertească la naţionalismul xenofob sau la religia din copilărie. În ceea ce mă priveşte, păstrându-mi aspiraţiile din tinereţe şi respingând definitiv logicile sectare, m-am convertit la autonomia politică totală.

În sfârşit, există şi un fenomen uimitor care răstoarnă o convingere, transformând-o în contrariul ei: iluminarea. E ceea ce i s-a întâmplat lui Saul, devenit Pavel pe drumul Damascului, e ceea ce i s-a întâmplat necredinciosului şi

---

[37] Front de Libération Nationale, partid politic naţionalist din Algeria. (*N. trad.*)

depravatului Augustin, devenit model de credință și de pietate, e ceea ce i s-a întâmplat lui Paul Claudel în timpul slujbei de Crăciun din 1886 de la Notre-Dame, când ateul a fost străfulgerat de har: „Într-o clipă, inima mea a fost atinsă și am crezut.” La fel și Charles Péguy și Ernest Psichari, nepotul lui Renan, care s-au convertit la începutul secolului al XX-lea. Mai târziu, alții, ca Paul Éluard, s-au convertit la comunism ca să scape de nihilism („Dacă nu ar exista Partidul, aș da drumul la robinetul cu gaz”).

Parcursul subteran al rațiunii

Au existat fără îndoială convertiri progresive, dar rămase multă vreme invizibile pentru ceilalți și poate chiar pentru persoana în cauză, convertiri datorate unui parcurs subteran al rațiunii. Așa s-a întâmplat cu tânărul Juan Carlos, crescut în franchismul integrist și care, ajungând pe tron, a devenit garantul democrației spaniole. Așa s-a întâmplat și cu Mihail Gorbaciov, secretar general al PCUS[38], aparatcic-șef, care s-a transformat în umanist european și planetar, fără îndoială descendent al umanismului marxist, dar depășindu-l. În fine, rațiunea subterană l-a transformat pe episcopul aparent conformist Bergoglio în Papa Francisc, care a reînnodat cu mesajul evanghelic de fraternitate și a devenit purtător de cuvânt al umanității în fața pericolului ecologic și a dezlănțuirii mondializate a profitului.

Trebuie să spun că, pentru mine, acesta este unul dintre lucrurile cele mai reconfortante din lume: să știu că în minți aparent conforme cu convingerile care le-au fost inculcate, fie ele politice sau religioase, travaliul subteran al conștiinței

[38] Partidul Comunist al Uniunii Sovietice. (*N. trad.*)

a transfigurat oameni care, precum Gorbaciov sau Papa Francisc, au devenit purtători de cuvânt ai umanității.

Trinitatea umană

Am arătat până aici în ce constă complexitatea proprie indivizilor. Trebuie să indic rapid faptul că această complexitate individuală este unul dintre cei trei termeni ai trinității complexe care defineşte umanul: individ/societate/specie.

În această trinitate umană, la fel ca în Sfânta Treime, fiecare termen este în acelaşi timp generator şi generat. Astfel, indivizii sunt generați de către specie, pe care o generează în uniunea sexuală reproducătoare. Interacțiunile dintre indivizi generează societatea, dar aceasta se răsfrânge asupra indivizilor, care îşi însuşesc limbajul şi cultura ei, iar prin asta ea le împlineşte umanitatea. Fiecare dintre cei trei termeni se regăseşte în ceilalți. Astfel, societatea ca tot se află în indivizi, care se află la rândul lor în interiorul societății, iar specia ca patrimoniu ereditar este inclusă în ADN-ul fiecăreia dintre celulele noastre, în acelaşi timp înglobându-ne în ea.

Suntem posesori ai vieții şi ai genelor noastre, dar suntem posedați de forța lor organizatoare, care ne comandă funcționarea inimii, plămânilor, arterelor, sistemului digestiv.

De altfel, gândirea noastră este posedată de mituri, religii şi ideologii care, produse ale minții umane, au devenit stăpâni şi dominatori şi cer adorație şi sacrificii. În sfârşit, ne aflăm în stare de transă şi de cvasi-posesie în iubire, în entuziasm, în dans.

„Treji, şi totuşi dorm”, scrie Heraclit. Într-un fel, suntem nişte somnambuli superficial treziți din somn.

Sper ca acest capitol să îl incite pe cititor să îşi dezvolte o conştiinţă a complexităţilor umane, atât de des ascunse în spatele simplismelor, unilateralismelor şi dogmatismelor.

5
Experienţele mele politice: în iureşul secolului

Politica mi-a dat buzna în minte la vârsta de treisprezece ani, după manifestările antiparlamentare din 6 februarie 1934. I-am văzut atunci pe colegii mei de clasă divizându-se în partizanii Crucii de Foc, pe de o parte, şi susţinătorii frontului comun social-comunist (care în curând avea să se lărgească, înglobându-i şi pe radicalii Frontului Popular), pe de alta, ceea ce uneori ducea la ciocniri violente.

Cum nu aveam nicio convingere de-a gata, opiniile contrare din jur mi-au stimulat un soi de scepticism care m-a îndrumat spre lectura lui Anatole France.

Apoi, de-a lungul acelor ani chinuiţi, mi-am făcut propria cultură, care a rămas la baza ideilor mele politice succesive până în ziua de astăzi. Ea integra, pe de o parte, tradiţia umanistă franceză – de la Montaigne la Romain Rolland, trecând prin Montesquieu, Voltaire, Diderot, Rousseau, Hugo –, iar pe de altă parte, umanismul rus al lui Tolstoi şi mai ales cel al lui Dostoievski, întrucât conţine o anumită sensibilitate la mizeria şi tragediile umane care umanismului occidental îi lipseşte şi care astfel mi-a stârnit, pentru totdeauna, oroarea faţă de tot ceea ce ofensează şi umileşte.

Aşa a prins rădăcini în mine o neştirbită aversiune faţă de dispreţul sau respingerea nutrite pe criterii etnice,

religioase, rasiale. Acesteia i s-au alăturat îndeaproape atât ideile de căpătâi ale Revoluției Franceze, cât şi reflecțiile socialiste.

Fără îndoială, conştiința faptului că mă trag dintr-un popor care îndura un blestem milenar, conştiință întreținută de virulența antisemitismului din anii 1930–1940, a întărit în mine compasiunea pentru toți blestemații, înfrânții, aserviții, colonizații. Dar întotdeauna am vrut să mă situez la nivelul universalist al umanismului.

Lecțiile perioadei antebelice

Numai după război, aşadar retrospectiv, am devenit conştient de faptul că anii 1930 asistaseră, începând cu Criza Economică din 1929, la formarea unui ciclon istoric gigant, dezlănțuit între 1940 şi 1945 sub forma unui război mondial, care a lăsat în urmă între cincizeci şi şapte-zeci de milioane de morți şi un număr chiar mai mare de răniți, orfani şi văduve.

Prins în spirala ciclonică a anilor de dinainte de război, intelectul meu avea acum de îndurat un balamuc mintal. Democrație, capitalism – acestor cuvinte purtătoare de interogații li s-au adăugat: socialism, comunism, revoluție, fascism şi antifascism, în timp ce Germania nazistă repornea cursa înarmărilor, revendica şi obținea teritorii, în timp ce se țineau dementialele procese de la Moscova, în timp ce Frontul Popular obținea puterea în Franța, în timp ce în Spania[39] se dezlănțuia războiul, cu intervenții

[39] Eram dezgustat de reprimarea, în plin război, a anarhiştilor şi a adepților POUM de către Republica Spaniolă, ceea ce a dus la primul meu act militant pe lângă libertara organizație „Solidaridad Internacional Antifascista" (Solidaritatea Internațională Antifascistă). (*N. a.*)

germane, italiene, sovietice. Apoi Acordurile de la München, care au livrat Cehoslovacia Germaniei hitleriste.

În vreme ce îmi căutam adevărurile politice, simțeam înăuntrul meu pulsiuni contradictorii. Revoluția mi se părea necesară, dar periculoasă, reforma mi se părea necesară şi ea, dar insuficientă. Mă convertisem la pacifism sub influența mărturiilor despre războiul din 1914–1918, şi convingerile mele pacifiste mă făcuseră orb la teribilul imperialism nazist care amenința Europa.

Mi-am căutat adevărurile politice prin mii de tatonări, alăturându-mă în cele din urmă căutătorilor unei a treia căi, care ar fi fost menită să depăşească criza economică şi pe cea a democrației şi, mai ales, să evite fascismul şi stalinismul. Am aderat în 1938 la micul Partid Frontist fondat de Gaston Bergery în 1936 care, deopotrivă antifascist şi antistalinist, lupta pe două fronturi şi predica un socialism democratic în cadru național.

Mi-am dat seama de criza democrației, de aportul critic al marxismului la capitalism, de caracterul ignobil propriu nazismului, precum şi de caracterul ignobil propriu stalinismului – deşi conştiința acestui din urmă fapt a trebuit să slăbească, apoi să dispară de tot în 1942.

Nu mi-am dat seama în schimb de somnambulismul care cuprinsese populația, lumea politică şi militară, cu doar câteva excepții notabile, şi care îi făcea pe toți orbi la cel mai mare pericol al epocii: ascensiunea înspăimântătoare a unei Germanii naziste. Împinsă de mitul halucinant al superiorității sale „ariene”, aceasta se consacrase nu numai recuperării teritoriilor de limbă germană, cât mai ales cuceririi de spațiu vital prin colonizarea populațiilor slave.

Nu ne-am dat seama (aici mă includ şi pe mine) de natura şi de ascensiunea totalitarismului, care începuse parțial în Italia, apoi cucerise în întregime URSS şi aproape

în întregime Germania nazistă, unde o parte a economiei rămânea sub control statal.

Pactul germano-sovietic a fost o lovitură de trăsnet absolut neprevăzută. În timp ce negocierile dintre sovietici şi anglo-francezi trenau, cei din urmă refuzând să accepte ca URSS să intre în Polonia în cazul unei invazii naziste, cele două puteri esenţialmente inamice prin ideologie şi politică, Germania nazistă şi Uniunea Sovietică, au încheiat un pact de non-agresiune care presupunea împărţirea Poloniei, repartizarea zonelor de influenţă, cooperarea economică şi chiar livrarea către nazişti a comunişţilor germani refugiaţi în URSS.

Ce învăţăminte pot fi trase din această experienţă? Lecţia inconştienţei somnambulice proprie epocilor care precedă şi pregătesc dezastrele istorice. Lecţia consecinţelor uriaşe ale erorilor, orbirilor, iluziilor conducătorilor şi populaţiilor. Lecţia incapacităţii generale de a discerne caracterul nou al totalitarismelor şi, mai ales, de a înţelege voinţa implacabilă a Germaniei de a domina şi coloniza Europa slavă.

Este halucinantă această succesiune de evenimente neaşteptate, de la Criza Economică din 1929 şi venirea lui Hitler la putere până la pactul germano-sovietic, ultimul şi cel mai stupefiant dintre evenimentele de dinainte de război.

Lecţiile războiului şi ale Ocupaţiei

După somnambulismul „războiului ciudat”[40], adică acea stare de pace în plin război, am fost luaţi prin surprindere

[40] Primele luni din Al Doilea Război Mondial, între 3 septembrie 1939 şi 10 mai 1940, timp în care s-au înregistrat foarte puţine operaţiuni militare pe frontul de vest. Expresia îşi are originea într-o confuzie făcută de corespondentul de război Roland Dorgelès, care ar fi înţeles greşit sintagma *phoney war* (engl., „război fals”), preluând-o drept *funny war*

de atacul brusc al germanilor din 10 mai 1940 şi de prăbuşirea armatelor anglo-franceze. Niciodată Franța nu mai fusese invadată atât de rapid şi radical, niciodată armatele ei nu se mai prăbuşiseră atât de rapid şi radical. Încă o dată, incredibilul devenea realitate.

Imediat, regimul de la Vichy a aruncat vina dezastrului pe umerii Frontului Popular, uitând de propriul stat-major, care lansase armatele aliate în Belgia şi Țările de Jos, în timp ce Guderian îşi trimitea tancurile în Ardeni – „impenetrabili" şi „obstacole de netrecut", potrivit mareşalului Pétain –, cucerea Sedanul şi ataca pe la spate trupele anglo-franceze, grăbindu-se spre Dunkerque. Toate dispozitivele de luptă franceze s-au prăbuşit sub asalturile Wehrmachtului. Paul Reynaud a fost înlocuit de mareşalul Pétain, care a cerut armistițiul la 17 iunie, de la Bordeaux, şi l-a obținut pe 24, cu consecințele pe care le cunoaştem deja.

Incredibila experiență din iunie 1940 a fost cea a unei Franțe în descompunere. Nu numai armata era dislocată, cu trupele retrăgându-se în debandadă, ci şi din nord, de la Paris, din Alsacia, din Lorena, din Bretania, din centrul țării, milioane de francezi – care cu maşina, care cu şareta, care pe jos – se revărsau pe drumuri către sud, uneori sub gloanțele avioanelor germane. S-au manifestat în nenumărate forme atât solidaritatea, cât şi refuzul ei. Este unul dintre învățămintele pe care le-am tras din această experiență: catastrofele (iar aici intră şi pandemia de Covid) determină două comportamente contrarii, altruismul şi egoismul.

În ceea ce mă priveşte, la Toulouse am avut parte de experiența solidarității dintre studenții refugiați şi de cea a

---

(engl., „război ciudat") şi traducând-o în franceză prin *drôle de guerre*. (*N. trad.*)

bunăvoinței şi generozității profesorului Faucher, care se ocupa de organizarea primirii lor, de hrană şi cazare.

Cât pe ce să uit să semnalez încă o trăsătură tipică dezastrelor. Proliferarea zvonurilor: încă de la primele înfrângeri, se spunea că germanii puseseră în ariergardă spioni şi sabotori civili, care alcătuiau coloana a cincea. Vânătoarea de spioni s-a lăsat cu câteva victime nevinovate. După înfrângere, s-au răspândit spontan profeții ale Sfintei Clotilda care anunțau restabilirea victorioasă a Franței. Au fost nenumărate zvonurile împrăştiate sub Ocupație, printre ele numărându-se şi acela, optimist, despre eşecul debarcării germane în Anglia.

Mitul Pétain a avut o forță tutelară imensă, iar descreşterea ei a fost lentă. Învingător la Verdun, mareşalul Franței nu putea decât să servească interesele Națiunii. Imaginea lui de patriarh era liniştitoare, protectoare. A fost nevoie de multe cedări pentru ca impresia să pălească. De fapt, în pofida mass-mediei, care în perioada Ocupației lăuda unanim colaborarea, şi în pofida declarațiilor gaulliste de la Radio Londres, care denunțau trădarea, o bună parte a opiniei publice franceze îşi făurise o concepție proprie, care liniştea şi în acelaşi timp justifica atentismul: pétaino-gaullismul. Pétain era scutul protector, de Gaulle – sabia eliberatoare. În conversațiile particulare circula chiar ideea complicității dintre cei doi.

Restricțiile, mai ales cele alimentare, au determinat înflorirea pieței negre, care a dat naştere la multă corupție, dar şi la forme de solidaritate. Familiile de țărani (Franța era încă majoritar rurală) le trimiteau rudelor de la oraş unt, brânzeturi, pui etc. Prietenii îşi făceau servicii unii altora, la fel furnizorii şi clienții. La Lyon, Madame Blanc, coafeza la care tata a locuit o vreme, îi dădea tot felul de mezeluri şi alte provizii alimentare, primite de la cliente.

Ocupația a fost revelatoare în ceea ce privește extraordinara capacitate a oamenilor de a se descurca atunci când se instalează penuria. A scos la suprafață o rezistență masivă și adeseori pasivă la adevărurile oficiale, care se manifesta uneori prin fluierături la cinema atunci când se difuzau actualitățile germane. O rezistență masivă care, firește, nu era îndreptată direct spre ocupant, ci mai degrabă spre adversitatea creată de el.

În ciuda tuturor mijloacelor de comunicare în masă, care ridicau în slăvi bunăvoința germană și victoriile Wehrmachtului, o bună parte a opiniei publice le-a rămas ostilă germanilor, refuzând să creadă în victoriile lor.

Înfrângerea, Ocupația, colaborarea, iar apoi Rezistența au antrenat în multe minți schimbări extraordinare. Am menționat deja faptul că au existat pacifiști de stânga care de groaza războiului, au acceptat *pax germanica*. Atunci când această pace s-a topit în războiul devenit mondial, pe pacifiștii inițiali i-a înghițit belicismul pro-german, așa că s-au trezit condamnând Rezistența. Cât despre Joseph Darnand, se spune că ar fi căutat să plece la Londra în 1940, dar în 1943 a devenit șef al Miliției, adică cea mai rea formă de colaborare. Unii naționaliști antigermani au devenit colaboratori pro-naziști. Alții, precum Claude Roy, Daniel Cordier, Emmanuel d'Astier de La Vigerie, au devenit comuniști sau socialiști. Unii internaționaliști au devenit patrioți.

Au izbucnit conflicte și în interiorul Rezistenței, între comuniști și gaulliști, dar niciodată nu au fost atât de violente ca în Iugoslavia. Printre conducătorii puternicei Mișcări pentru Eliberare Națională erau destui spioni comuniști, lucru care avea darul să amortizeze rivalitățile. Au existat conflicte și în sânul Consiliului Național al Rezistenței, însă pentru mulți – printre care mă număram și eu –, Rezistența a însemnat o magnifică experiență a

fraternității. Eliberarea a fost un moment sublim, dar şi-a avut şi ea uscăturile ei: tunsoarea ruşinii pentru femeile care se culcaseră cu germani, denunțări false, îndârjirea epurativă care făcea din păcatele veniale păcate capitale.

Lecția perioadei: imposibilul s-a înfăptuit în 1940 odată cu prăbuşirea Franței, apoi, din decembrie 1941, deznădejdea s-a preschimbat în speranță odată cu prima înfrângere a germanilor.

Incredibila irupere a neaşteptatului în istorie – pactul germano-sovietic din 1939 – a fost ocultată şi dată uitării doi ani mai târziu, când s-a produs un alt lucru neaşteptat: rezistența victorioasă a Moscovei în fața trupelor germane. Iar eu am făcut parte din rândul celor care au trecut pactul sub tăcere, ba chiar l-au disculpat, bucuros de rezistența neaşteptată a Moscovei şi de neaşteptata intrare în război a Statelor Unite, după Pearl Harbor.

Aici trebuie să indic circumstanțele uimitoare care au condus la cea dintâi înfrângere a germanilor în fața Moscovei. Înainte de toate, Hitler a fost nevoit să îşi întârzie cu o lună ofensiva în URSS plănuită pentru mai 1941, pentru că, tot pe neaşteptate, armata greacă a rezistat în fața agresiunii italiene şi Mussolini i-a cerut ajutorul lui Hitler. Armata germană şi-a rezervat o lună ca să invadeze Iugoslavia şi să reducă mai întâi rezistența sârbă, apoi pe cea greacă, înainte să intre în Atena în aprilie 1941 şi să ocupe Grecia. I-au trebuit trei săptămâni ca să îşi refacă forțele, ca să poată ataca URSS pe 22 iunie.

De-a lungul verii lui 1941, armata germană care se revărsa în URSS a întâlnit o rezistență neaşteptată în drum spre Moscova şi şi-a abandonat temporar obiectivul, pentru a cuceri în loc Ucraina. În toamnă, când şi-a reluat ofensiva asupra Moscovei, a fost întârziată de ploi diluviene timpurii şi paralizată la porțile Moscovei de un îngheț survenit şi el prea devreme.

De altfel, Stalin, aflând de la Sorge, spionul lui la Tokio, că Japonia nu va ataca Siberia, a ordonat ca armata sa din Extremul Orient, călită la frig şi echipată cu tancuri T-34 şi cu aruncătoare de proiectile reactive Katiuşa, să fie adusă cu transsiberianul. L-a numit comandant al frontului de la Moscova pe generalul Jukov, al cărui geniu militar a fost decisiv de-a lungul acestui război. Pe 5 decembrie 1941, Jukov a declanşat ofensiva care a împrăştiat trupele germane cale de două sute de kilometri, salvând Moscova.

Pe 7 decembrie, aviația japoneză a atacat Pearl Harbor şi Statele Unite s-au aruncat în război. În două zile, soarta lumii se schimbase.

Lecția de ținut minte de aici este că acest conflict a dus până la paroxism barbaria războiului şi mai ales barbaria proprie nazismului. Cea mai cultivată țară din Europa a devenit sclavagistă pentru populațiile slave şi, începând din 1942, s-a făcut vinovată de genocid față de evreii şi țiganii din Europa.

Euforie şi dezvrăjire

În Rezistență se născuseră speranțe uriaşe într-o lume nouă. Unii îşi doreau o societate democratică şi socială echitabilă, alții o societate fraternă, aşa cum îşi imaginau că trebuie să fie URSS.

Guvernele de coaliție postbelice au trecut într-adevăr la instaurarea de măsuri sociale. Dar lumea la care speram nici că a sosit. Dimpotrivă, alianța Est–Vest s-a transformat în Războiul Rece. O nouă glaciațiune stalinistă avea loc în URSS. Se înfruntau două imperialisme. Aşa am trecut de la euforie la dezvrăjire, de la speranță la frică.

În primii ani ai Războiului Rece, imperialismul american, dotat cu un monopol atomic provizoriu, m-a făcut orb la imperialismul sovietic şi la dominația totalitară pe care o

exercita asupra naţiunilor vasalizate. Supremaţia americană mă împiedica să înţeleg că sistemul sovietic e cel mai rău lucru din a doua jumătate a secolului al XX-lea, în vreme ce dincolo, uneori, democraţia era capabilă să tempereze abuzul capitalismului.

Începând cu momentul adeziunii mele la comunism, trecusem cu vederea cele mai rele aspecte ale URSS, crezându-le de domeniul trecutului. Dar după Raportul Jdanov din 1947, care condamna toată literatura şi toată cultura independentă, am devenit nu numai conştient, ci şi critic la adresa cretinizării culturale impuse la ordinul URSS. Eu, Dionys şi Robert, susţinuţi de alţi câţiva, am constituit o opoziţie „culturală" fermă, fără să punem totuşi sub semnul întrebării politica generală a Partidului şi nici natura sa. Denunţam între noi cretinismul, minciuna, dogmatismul, calomniile ca fiind tot atâtea defecte secundare şi provizorii ale comunismului stalinist, fără să înţelegem că ele traduceau, de fapt, însăşi natura lui.

Am amuţit din punct de vedere politic odată cu procesul Kravcenko din 1949[41], chiar după ce am întâlnit-o pe Margarete Buber-Neumann, venită să depună mărturie în favoarea dezertorului sovietic. Ea ne-a dezvăluit că, urmare a pactului germano-sovietic, Stalin îi livrase lui Hitler pe comunişţii germani care se refugiaseră în URSS. Aşa ajunsese ea din gulag în lagărul de concentrare de la Ravensbrück.

---

[41] Referire la defăimările îndreptate de către apărătorii francezi ai stalinismului împotriva lui Viktor Kravcenko, după traducerea în franceză a cărţii sale *Am ales libertatea*, prima lucrare de după cel de Al Doilea Război Mondial care denunţa sistemul concentraţionar din URSS, şi la procesul intentat de acesta revistei *Les lettres françaises*. (*N. trad.*)

În cele din urmă, ticăloşia şi imbecilitatea procesului Rajk din 1949[42] au determinat în mine o ruptură mai întâi subiectivă, dar care în 1951 a devenit obiectivă, mergând până la excludere. Devenisem conştient de caracterul mistic, religios al Partidului. Văzusem cum transforma fiinţe la început binevoitoare şi tolerante în fanatici obtuzi. Dar ceea ce m-a făcut să îmi vomit literalmente toată credinţa de până atunci a fost excesul de minciuni şi ticăloşii reunite în acest proces ca într-un microcosmos. Şi, în ciuda acestei rupturi interioare, cu adevărat dureroasă a fost abia ruptura marii camaraderii şi mai ales a marilor prietenii de care avusesem parte. A trebuit să tai cordonul ombilical care mă împiedica să mă nasc pentru mine însumi. Aveam treizeci de ani.

Apoi am fost nevoit să întreprind, la modul deplin şi radical, autocritica a şase ani de orbire şi iluzii, ceea ce am făcut în 1958. A trebuit şi să înţeleg care anume a fost răul specific al secolului al XX-lea: totalitarismul unui partid unic. Mulţi refuzau ideea că doi duşmani ireductibili, aşa cum erau nazismul şi comunismul, aveau în comun totalitarismul. Totala opoziţie dintre ideologia universalistă a comunismului, care îmbrăţişa întreaga umanitate, şi ideologia rasistă a superiorităţii ariene proprii Germaniei naziste contribuia la respingerea acestei idei. Şi totuşi, atât într-un caz, cât şi în celălalt, singurul deţinător al tuturor adevărurilor antropologice şi istorice era un partid unic care îşi exercita controlul asupra tuturor activităţilor umane, inclusiv în viaţa personală, cu sprijinul unei poliţii atotputernice supuse partidului, dar care îl şi supunea prin

[42] Procesul înscenat lui László Rajk, politician comunist maghiar şi ministru de Interne şi de Externe al Ungariei, de către dictatorul postbelic Mátyás Rákosi, în baza unor acuzaţii false de spionaj şi colaboraţionism, după modelul stalinist. (*N. trad.*)

puterea ei. Publicarea cărții lui Hannah Arendt, *Originile totalitarismului*, a avansat conceptul în 1951.[43] Dar definiția ei mi s-a părut insuficientă. Abia mai târziu, în 1983, urmărind istoria post-stalinistă a URSS, mi-am publicat eseul *De la nature de l'URSS*[44], pentru a înțelege acest fenomen de o extraordinară amploare şi nou în raport cu oricare altă formă de dictatură.

În secolul al XXI-lea, este cu atât mai important să înțelegem capacitatea lui de a impune sclavia şi de a domestici mințile cu cât actualmente prind formă toate elementele proprii unui neototalitarism, al cărui prim model s-a instalat în imensa Chină. Este, aşadar, necesar să îi sesizăm diferența specifică, dar şi asemănarea cu totalitarismul trecut. Voi reveni la acest subiect.

Raportul Hruşciov, care denunța regimul lui Stalin, mi-a redat o vreme oarecare speranțe într-un comunism liberal, dar înăbuşirea Revoluției Ungare din 1956 a înfăptuit ruptura finală. Aceasta a fost totală şi m-a învățat două dintre adevărurile mele.

Primul: experiența sejurului meu în Stalinia a fost decisivă ca să pot înțelege cum funcționează mințile fanatice şi ca să devin alergic la ele.

Al doilea: tot ea m-a ajutat să înțeleg că eram, fundamental, şi de dreapta, şi de stânga. De dreapta, în sensul în care mă hotărâsem ca de atunci înainte să nu mai sacrific niciodată ideea de libertate. Iar de stânga, pentru că eram convins nu atât de necesitatea unei revoluții, cât de posibilitatea unei metamorfoze.

---

[43] Apărută în limba franceză la Éditions du Seuil între 1972 şi 1982. (*N. a.*) *Vezi şi* ediția în limba română, în traducerea semnată de Mircea Ivănescu şi Ion Dur, Humanitas, București, 2014 (ediția a III-a). (*N. trad.*)

[44] Fayard, Paris. (*N. a.*)

În sfârşit, demistificarea prin care am trecut mi-a permis să îmi regenerez concepția despre stânga, care după mine trebuie să îşi extragă esența din patru surse: sursa libertară pentru împlinirea indivizilor, sursa socialistă pentru o societate mai bună, sursa comunistă pentru o societate fraternă şi sursa ecologică pentru a integra mai bine umanul în natură şi natura în uman.

Extraordinarul deceniu 1950

5 martie 1953: moartea lui Stalin. Iunie 1953: revolta din Germania de Est împotriva regimului comunist. Războiul din Algeria, din 1954 până în 1962. 24 februarie 1956: raportul prin care Hruşciov îl denunța pe Stalin. Iunie 1956: revolta de la Poznań, apoi Octombrie polonez, care a venit cu o eliberare provizorie. 23 octombrie 1956: Revoluția Ungară, reprimată cu ferocitate în noiembrie. Sfârşitul lui octombrie 1956: războiul israelian împotriva Egiptului, susținut de intervenția anglo-franceză în Suez. 13 mai 1958: puciul din Algeria. Octombrie 1958: de Gaulle este numit la putere în mod legal, A IV-a Republică Franceză este abolită şi A V-a Republică, dotată cu o putere prezidențială, este proclamată. 1961: eşecul celui de al doilea puci al generalilor Algeriei împotriva lui de Gaulle.

Aceşti opt ani de evenimente nu numai neaşteptate, ci şi incredibile (precum denunțarea lui Stalin de către succesorul său şi prăbuşirea celei de A IV-a Republici Franceze) declanşează pe de o parte criza comunismului sovietic, iar pe de altă parte, pe cea a democrației rezultate în urma Eliberării. Revoluțiile muncitoreşti din Polonia şi Ungaria se fac împotriva partidului „clasei muncitoare”, iar armata aşa-zis „sovietică” înăbuşă în sânge sovietele muncitoreşti de la Budapesta. Aceste evenimente au început să dea în vileag minciuna Uniunii Sovietice, au zguduit

religia mântuirii terestre promise de comunism şi au constituit preliminariile prăbuşirii sale.

Claude Lefort, Robert Antelme, Dionys Mascolo şi cu mine întreprindem o călătorie de solidaritate cu maşina prin Polonia temporar eliberată. Ne entuziasmăm în legătură cu Revoluția Ungară şi creăm un comitet de primire pentru maghiarii care se autoexilează în Franța.

Ca o coincidență cu aceste evenimente, lansez împreună cu câțiva prieteni revista *Arguments*, care îşi ia misiunea de a reflecta asupra crizei comunismului şi a democrației, apoi de a întreprinde o regândire generalizată, integrând problemele vieții cotidiene şi personale (dragostea). În paginile ei i-am publicat pe gânditorii Şcolii de la Frankfurt necunoscuți pe atunci în Franța, precum Theodor Adorno şi Max Horkheimer. Dintr-un text al lui Heidegger apărut în revistă am împrumutat şi mi-am însuşit conceptul de „eră planetară", pentru a desemna istoria umanității din momentul cuceririi Americilor.

De altfel, am intervenit în războiul din Algeria fondând, împreună cu Dionys Mascolo, Robert Antelme şi Louis-René des Forêts, un comitet al intelectualilor care se opuneau războiului din Africa de Nord, legitimând independența Algeriei şi dorind în acelaşi timp ca ea să aibă legături privilegiate cu Franța. La început am ignorat realitățile algeriene, dar apoi am aflat că o mişcare națională algeriană fusese fondată încă din 1927 de către Messali Hadj, care avusese de îndurat interdicții şi încarcerări chiar şi sub Frontul Popular.

În 1954 s-a produs o ruptură între Messali şi comitetul său central, iar un grup de tineri activişti a declanşat insurecția de Toussaint din 1954, a fondat FLN-ul şi i-a cerut lui Messali să adere. Ca urmare a refuzului său, FLN-ul a purtat un război de exterminare a messalismului,

denunțându-l pe Messali însuşi drept agent al Franței şi trădător al Algeriei.

Când am fost în partidul comunist, am păstrat tăcerea în legătură cu mârşava exterminare fizică şi morală a troțkiştilor. Dar nu mai puteam să tac într-un caz similar, în care era ultragiat însuşi părintele Algeriei independente. Am apărat, aşadar, onoarea lui Messali. Apoi, după cel de al doilea puci din Algeria şi după asasinarea de către propriul partid a lui Abane Ramdane, unul dintre liderii FLN-ului, am luat atitudine în favoarea negocierii urgente de pace, pentru a evita ca Franța şi Algeria să se scufunde într-o dictatură militară. Geniul politic al lui de Gaulle a reuşit să o evite în cazul Franței, însă Algeria nu a rezistat. Eu am rămas deviant, neînțeles, insultat de către cei care aproape sacralizaseră FLN-ul, ca şi de către partizanii Algeriei franceze, ceea ce m-a costat un atentat eşuat din partea OAS[45]. La fel, câțiva ani mai târziu, compasiunea mea față de soarta poporului palestinian colonizat m-a costat, şi mă costă încă, o mulțime de neînțelegeri, insulte şi calomnii.

Lecția pe care o extrag de aici este că solitudinea şi devianța trebuie acceptate atunci când în joc sunt adevărul faptelor şi onoarea. Trebuie să ştii să înduri când nu eşti înțeles, să nu cedezi în fața imprecațiilor, delirurilor şi urii.

Dar lecția globală a anilor 1950 este de extras din incredibila bulversare a celor două regimuri care păreau de neclintit, URSS şi democrațiile populare, respectiv cea de A IV-a Republică Franceză.

---

[45] Organisation Armée Secrète (Organizația Armată Secretă), organizație franceză paramilitară şi disidentă, de extremă dreaptă, din timpul războiului din Algeria. (*N. trad.*)

Reversul celor treizeci de ani glorioşi

Dezvoltarea economică a Europei Occidentale, începută către 1955, a continuat până la criza din 1973, constituind ceea ce Jean Fourastié a numit „cei treizeci de ani glorioşi”[46].

Datorită acestei dezvoltări economice, nivelul de trai creşte, dar calitatea vieţii scade, creşte şi individualismul, dar formele de solidaritate se împuţinează, mobilitatea înregistrează progrese (maşini, turism, vacanţe), dar constrângerile tehnice sunt din ce în ce mai apăsătoare, bunăstarea materială sporeşte direct proporţional cu un rău existenţial (ceea ce au resimţit în mod obscur generaţiile din 1968), hegemonia crescândă a economicului merge mână-n mână cu degradarea politicului.

Pe plan intelectual, structuralismul vine cu o metodă extrasă din lingvistica lui Jakobson, pe care o aplică în scopul cunoaşterii realităţilor umane, însă noţiunea de structură, devenită astfel suverană, elimină omul, subiectul, istoria.

Cornelius Castoriadis, Claude Lefort şi cu mine rezistăm acestei gândiri reducţioniste şi disjunctive. Scopul eforturilor fiecăruia dintre noi este să integreze şi în acelaşi timp să depăşească gândirea lui Marx. Pentru mine, acest lucru va însemna gândirea complexă.

---

[46] „Les Trente Glorieuses” (în orig.). În Franţa, denumire consacrată a celor treizeci de ani de după încheierea celui de Al Doilea Război Mondial (1945–1975), caracterizaţi printr-o creştere economică fără precedent ca urmare a politicilor etatiste introduse de Charles de Gaulle în 1944, care au determinat atât o îmbunătăţire substanţială a standardelor de viaţă franceze, afectate de cele două războaie mondiale, cât şi o dezvoltare a sistemului de asistenţă socială. (*N. trad.*)

De-a lungul acestei perioade, cultura mea foarte diversă şi curiozitatea mi-au permis să depistez în stare născândă fenomene pe atunci încă imprevizibile.

La fel ca după Noaptea Naţiunii din 1963[47], am observat formarea unei culturi adolescentine autonome, premisă a lui Mai 1968, revoltă juvenilă împotriva Autorităţii şi breşă în linia de plutire a civilizaţiei noastre.

De-a lungul acelor ani, am devenit conştient de progresul aspectelor negative ale civilizaţiei occidentale, concomitent cu regresul efectelor pozitive. De unde elaborarea unei „politici a civilizaţiei”[48] care să le remedieze, dezvoltată într-un eseu publicat în 1997.

Extrag din aceşti ani lecţia că un progres economic şi tehnic poate antrena un regres politic şi civilizaţional, ceea ce în opinia mea se manifestă din ce în ce mai vizibil în secolul al XXI-lea.

Trezirea conştiinţei ecologice

Cei treizeci de ani glorioşi se încheie cu şocul petrolier din 1973, rezultat din embargoul impus de ţări din Orientul Mijlociu ca ripostă la susţinerea Israelului în timpul Războiului de Iom Kipur.

Descopăr dintr-odată că Europa nu mai este puterea dominatoare şi colonialistă la care refuzasem să mă raliez, ci

---

[47] Pe 22 iunie 1963, un concert organizat în Place de la Nation, Paris, la care au participat peste o sută cincizeci de mii de tineri, a degenerat într-o înfruntare violentă cu forţele de ordine şi în acte de vandalism. (*N. red.*)

[48] *Vezi* Edgar Morin, Sami Naïr, *Une politique de la civilisation*, Arléa, Paris, 1997. (*N. a.*)

o biată vechitură, dependentă de petrol ca de o transfuzie sangvină vitală. Am crezut atunci în construirea unei Uniuni Europene care să devină o pildă pacifistă şi democratică în lume – până când decepţiile succesive m-au adus în punctul în care mi-am abandonat orice speranţă.

În 1972 s-a petrecut un eveniment de importanţă planetară care nu a fost perceput la adevărata sa amploare decât de o minoritate intelectuală, şi aceea răsfirată: publicarea raportului profesorului Meadows, de la Massachussetts Institute of Technology, care făcea cunoscut procesul de degradare a biosferei cauzat de dezlănţuirea tehno-economică, pricinuită la rândul ei de o sete insaţiabilă de profit. Această degradare nu afecta numai biodiversitatea vegetală şi animală, ci şi întreaga umanitate, prin poluarea râurilor, oceanelor, oraşelor, solurilor exploatate în agricultura la scară industrială şi prin alimentaţia rezultată din acest tip de agricultură, care presupunea închiderea masivă a animalelor şi hrănirea lor artificială. Pentru a ţine piept acestei degradări implacabile a biosferei, era nevoie ca fiecare naţiune în parte să se orienteze nu numai spre o politică nouă, ci şi spre un acord internaţional.

M-am numărat printre cei conştienţi de problemă şi de ameninţarea pe care o reprezenta şi am ţinut în acelaşi an 1972 o conferinţă publicată la vremea aceea sub titlul „Anul I al erei ecologice”, urmată de numeroase articole.

Conştiinţa ecologică nu s-a extins decât parţial şi într-un ritm foarte lent, în pofida catastrofelor semnificative, mai ales a celor de la Cernobîl şi Fukushima, şi în pofida agravării constante a situaţiei în toate domeniile, atât naturale, cât şi civilizaţionale şi umane. Nu am încetat niciodată să fiu prezent pe acest front.

Crize şi războaie

Nu am crezut în programul Uniunii Stângii, adoptat în 1972, dar am fost destul de mulțumit de alegerea lui François Mitterrand, căruia îi cunoscusem cele mai bune laturi în timpul Rezistenței şi pe cele mai rele în timpul războiului din Algeria.

Meritele preşedinției sale au fost acelea de a fi impus o alternanță politică în locul dominației dreptei şi de a fi suprimat pedeapsa cu moartea. Cu excepția unei mese private la care am fost invitat, nu m-am numărat printre apropiații săi, dar l-am apărat când a fost atacat după publicarea cărții pe care Pierre Péan[49] o consacrase tinereții sale, revelându-le generațiilor actuale „vichysmul" de dinainte de implicarea sa în Rezistență – lucru pe care noi îl ştiam cu toții încă din 1943.

O întorsătură istorică de anvergură mondială s-a produs în anii 1980 fără să ne dăm seama, iar conştientizarea ei nu a survenit decât treptat şi tardiv. Este vorba despre turnura neoliberală a lui Thatcher (1979–1990) şi a lui Reagan (1981–1989), care a suprimat toate obstacolele din calea profitului, antrenând astfel cam peste tot în lume privatizarea serviciilor publice naționale şi o enormă creştere a bogăției bogaților, cu o adâncire pe măsură a sărăciei săracilor.

Războiul din Iugoslavia a izbucnit în 1991. Croația şi Bosnia-Herțegovina şi-au proclamat independența, apoi, cu sprijinul Occidentului, Kosovo s-a desprins de Serbia în 1998–1999.

Am luat poziție împotriva intervenției militare sârbe în Croația, dar fără să cad într-o atitudine anti-sârbă sau pro-

---

[49] *Une jeunesse française*, Fayard, Paris, 1994. (*N. a.*)

croată, căci naționalismul croat de purificare etnică se asemăna destul de mult cu cel sârb. În schimb, am susținut Bosnia-Herțegovina multietnică, acolo unde, din nefericire, radicalizarea războiului avea să distrugă coexistența convivială şi diversitatea etnico-religioasă.

Războiul din Iugoslavia m-a convins de faptul că dislocarea imperiilor (otoman, austro-ungar, sovietic), determinând naşterea unor națiuni fiecare cu minoritățile ei etnice sau religioase, a fost unul dintre dezastrele istorice ale secolului al XX-lea. În vreme ce națiunile occidentale (Franța, Anglia, Spania) s-au format integrând popoare extrem de diverse de-a lungul unei istorii multiseculare, noile națiuni s-au întemeiat pe o concepție etnico-religioasă de tip monolit, orientată spre epurarea minorităților.

Odată cu prima Intifada palestiniană (1987–1991), am înțeles măsura în care Orientul Mijlociu era o zonă seismică în care se confruntau nu numai Israelul şi Palestina, ci şi Orient şi Occident, iudaism, creştinism şi islam, interese petroliere şi drepturi ale popoarelor şi, prin puterile locale, de fapt marile puteri.

Iar odată cu cele două războaie din Irak (1990–1991, 2003–2011), cu războiul civil din Liban (1975–1990) şi cu oribilul război din Siria (începând cu 2011), întreținut de intervențiile străine, am devenit atent la o altă zonă seismică, urcând la nord până în Armenia şi Azerbaidjan şi coborând la sud până în Etiopia, Eritreea şi Libia.

În toate aceste conflicte, există o legătură inseparabilă între orori şi erori.

Mondializarea a început efectiv odată cu introducerea capitalismului în prăbuşita Uniune Sovietică, cu post-maoismul lui Deng în China şi cu generalizarea comunicațiilor instantanee, prin telefon sau internet, între toate punctele globului. Aceasta din urmă constituie un proces tehno-economic de unificare a planetei. Dar, în egală

măsură, ea a suscitat şi aspiraţia la o mondializare alternativă a solidarităţilor.

Pe 11 septembrie 2001, două avioane pilotate de jihadişti s-au zdrobit de Turnurile Gemene de la World Trade Center, în New York. Acest uriaş eveniment, absolut neaşteptat, a făcut cunoscut lumii întregi jihadul, formă fanatică de terorism islamist. Dar acest jihad fusese iniţial sprijinit şi înarmat de către Statele Unite în Afganistan, atunci când afganii luptau împotriva invaziei sovietice. De atunci, jihadul a devenit o ameninţare mondială atât pentru ţările arabo-musulmane (în lume, majoritatea victimelor sunt musulmane), cât şi pentru lumea occidentală şi africană.

În sfârşit, pandemia de Covid, provocând o criză planetară pluridimensională, a devenit un nou element de precaritate, incertitudine şi angoasă.[50]

6
Experienţele mele politice: noile pericole

Înţelegând cât de inadecvată e compartimentarea cunoştinţelor noastre în tratarea marilor probleme, animat de refuzul critic al unilateralismului şi al reducţionismului modurilor de gândire, constatând vidul gândirii politice în general şi pe cel al socialismului în particular, admiţând că nu numai Marx trebuia revizuit, că nu numai omul, viaţa şi lumea trebuiau regândite cu ajutorul noilor cunoştinţe, ci că însăşi gândirea trebuia regândită şi o nouă gândire politică

[50] *O nouă cale. Lecţiile coronavirusului*, *ed. cit.* (*N. a.*)

trebuia întemeiată, am întreprins uriaşa călătorie prin intermediul cunoştinţelor, cu scopul de a degaja principiile unei cunoaşteri şi gândiri complexe.

Ştiinţă şi politică

Formidabila dezvoltare a ştiinţelor fizice şi biologice în secolele al XX-lea şi al XXI-lea ridică probleme etice şi politice tot mai severe. De fapt, începând cu secolul al XVII-lea, ştiinţele nu au mai putut să îşi întărească autonomia decât eliminând orice judecată de valoare, adică orice judecată etică sau politică. Puţin câte puţin, rolul lor în istoria societăţilor a ajuns să fie imens. Progresele fizicii nucleare au permis crearea, utilizarea, apoi multiplicarea armelor nucleare. Cele ale fizicii cuantice au favorizat dezvoltarea gigantescă a informaticii. Cele ale geneticii, şi în sens mai larg ale ştiinţelor biologice, incită în direcţia manipulărilor embrionului şi ale fiinţei umane.

Or, ştiinţele nu cunosc nicio oprelişte etică internă. Etica nu poate veni decât dinspre instanţele morale exterioare, fie ele laice sau religioase. Statele îşi însuşesc puterile armei nucleare, care a devenit, pentru umanitate, o sabie a lui Damocles. Profitul ia în stăpânire genetica, transformându-i pe cercetători în oameni de afaceri, câtă vreme cercetarea medicală este acaparată de multinaţionalele farmaceutice, care se dedică producerii unor remedii rentabile în detrimentul remediilor non-rentabile. Toate aceste forme periculoase de dezvoltare, agravate astăzi de pandemia de Covid, conferă o sumbră actualitate vechiului aforism al lui Rabelais: „Ştiinţa fără conştiinţă nu este altceva decât ruina sufletului.”

Comunitatea noastră de destin

Încă de la cartea mea *Terre-Patrie*, am devenit conştient de faptul că mondializarea tehno-economică a creat o comunitate de destin între toţi oamenii, în miezul dezlănţuirii economice planetare şi în condiţiile degradării biosferei şi ale pericolelor cauzate de multiplicarea armelor nucleare. Din păcate, această conştiinţă nu s-a putut dezvolta şi amplifica.

Apoi am început să măsor din ce în ce mai bine efectele perverse ale mondializării tehno-economice (în direcţia abisului?), ale dominaţiei universale a profitului, ale crizei universale a democraţiilor, ale eşecului în cazul majorităţii revoltelor împotriva dictaturilor politice sau dominaţiilor economice (adesea legate între ele).

În sfârşit, formarea în lumea întreagă, aşadar şi în Europa, a regimurilor autoritare cu chip parlamentar şi mai ales neototalitarismul Chinei, întemeiat pe sistemele de supraveghere electronice, stă drept mărturie pentru regresul înregistrat la nivel mondial de la începuturile secolului al XXI-lea încoace.

Una dintre marile lecţii ale experienţelor mele este că revenirea barbariei e întotdeauna posibilă. Nicio cucerire istorică nu este ireversibilă.

Gândirea complexă

Experienţa marii crize planetare, multidimensionale, determinate de pandemia de Covid arată cu evidenţă necesitatea unei gândiri complexe şi a unei acţiuni conştiente de complexităţile aventurii umane.

Mi-am consacrat cincizeci de ani din viaţă elaborării unei Căi care poate fi numită deopotrivă Metodă (în greacă, *methodos* înseamnă urmărire, sau căutare, a unei căi) ori

Tao (care în chineză înseamnă drum, cale). Am făcut-o în cele şase volume ale lucrării *La méthode*, în cele patru cărți dedicate reformării educației[51] şi prin propunerile politice avansate în cărțile mele *La Voie*[52] şi *Changeons de voie*[53].

Dar această necesitate nu este nici înțeleasă, nici admisă de către majoritatea politicienilor, economiştilor, tehnocraților, antreprenorilor şi rămâne ignorată de cei mai mulți dintre concetățenii mei. Niciodată capitalismul nu a mai fost atât de puternic, atât de hegemonic. A împământenit agricultura, devenită industrială, consu-mul sub influență publicitară, serviciile uberizate, lumea informației şi a informaticii sub autoritatea GAFA[54]. Capitalismul domneşte asupra sănătății prin industriile farmaceutice, a căror putere a crescut în timpul pandemiei, şi parazitează prin lobbyurile sale guvernele, instituțiile europene şi internaționale. Şi asta în plin somnambulism şi orbire.

Şi ce vedem în fața noastră? Conştiințe dispersate, revolte reprimate, asociații de solidaritate, puțină economie socială şi solidară, dar nicio forță politică coerentă, care să dispună de o gândire-far precum aceea pe care o preconizez eu. Anticipez posibilitatea celui mai mare rău cu putință, ba chiar probabilitatea sa, dar cel mai mare rău nu este o

---

[51] *La tête bien faite*, Éditions du Seuil, Paris, 1999; *Relier les connaissances*, Éditions du Seuil, Paris, 1999; *Les sept savoirs nécessaires à l'éducation du futur*, Éditions du Seuil, Paris, 2000; *Enseigner à vivre*, Actes Sud, Arles, 2014. (*N. a.*)

[52] Fayard, Paris, 2011. (*N. a.*)

[53] Denoël, Paris, 2020. (*N. a.*) Pentru ediția românească, *vezi* p. 45, nota 1. (*N. trad.*)

[54] Acronim pentru „Google, Apple, Facebook, Amazon". (*N. trad.*)

certitudine, improbabilul e şi el posibil, la fel şi imprevizibilul.

De asemenea, de-a lungul timpului, mi-am forjat din ce în ce mai bine ideile politice cu ajutorul cunoaşterii complexe şi al gândirii complexe, ele însele inseparabile de trezirile conştiinţei mele în sens politic, inspirându-le şi lăsându-se inspirate de ele.

Şi nu uit nici necesitatea de a-mi revizui gândirea, având în vedere surpriza pe care o provoacă evenimentul neaşteptat, sau chiar la intervale regulate de timp, aşa cum facem revizia motorului la fiecare zece mii de kilometri parcurşi cu maşina.

Umanismul regenerat

Concepţiile mele sunt de aici înainte antropo-bio-eco-politice. Ele se revendică nu numai din gândirea complexă, ci şi din ceea ce am numit umanism regenerat, concept pe care îl dezvolt în lucrarea *O nouă cale*.

Spun „regenerat”, pentru că a fost deja enunţat lapidar de către Montaigne, în două fraze: „Socotesc toţi oamenii din una şi aceeaşi ţară cu mine”[55] şi „Fiecare numeşte barbarie tot ce nu-i stă lui în obicei”[56].

Umanismul regenerat se întemeiază pe recunoaşterea complexităţii umane. El admite deplinătatea calităţii de om

---

[55] Michel de Montaigne, *Eseuri*, traducere de Anca Bursan, studiu introductiv şi note de Dan Bădărău, vol. II, Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1971, p. 540. (*N. trad.*)

[56] Michel de Montaigne, *Eseuri. Cartea întâi*, traducere, cronologie şi note de Vlad Russo, prefaţă de Michel Onfray, Humanitas, Bucureşti, 2020, p. 226. (*N. trad.*)

şi integralitatea drepturilor pentru toţi oamenii, indiferent de origine, sex sau vârstă. Îşi extrage esenţa din sursele eticii, adică din solidaritate şi responsabilitate. Constituie umanismul planetar al Pământului-Patrie (care înglobează patriile, respectându-le).

De aici înainte, să fii umanist nu mai înseamnă doar să crezi că pericolele, incertitudinile şi crizele (printre care cea a democraţiei, a gândirii politice, cea provocată de obsesia pentru profit, cea a biosferei şi, în fine, cea multidimensională a pandemiei) ne-au legat într-o comunitate de destin. De aici înainte, să fii umanist nu mai înseamnă doar să ştii că suntem toţi oameni, asemănători şi diferiţi, nu mai înseamnă doar să vrei să scapi de catastrofe şi să aspiri la o lume mai bună. Să fii umanist mai înseamnă şi să simţi, în straturile cele mai profunde ale fiinţei tale, că fiecare dintre noi este un moment efemer dintr-o extraordinară aventură, aventura vieţii care a dat naştere aventurii umane, cea care, după nenumărate creaţii, frământări şi dezastre, a ajuns în punctul unei crize gigantice, în care se joacă însuşi destinul speciei. Umanismul regenerat nu înseamnă, aşadar, numai sentimentul apartenenţei la o comunitate umană, cel de solidaritate umană – mai înseamnă şi sentimentul că te afli în interiorul acestei necunoscute şi incredibile aventuri şi că îţi doreşti ca ea să continue în direcţia unei metamorfoze, din care să ia naştere o nouă devenire.

Ce mi-a devenit din ce în ce mai clar cu trecerea timpului este că, în universul fizic şi biologic, forţele de asociere şi uniune se combină cu cele de dispersie şi distrugere.

În istoria umană, această dialectică poate fi simbolizată prin relaţia indisolubilă dintre Eros, Polemos şi Thanatos. Mi-e clar că Thanatos este învingătorul de pe urmă, dar mai

este evident şi că, orice s-ar întâmpla, viaţa noastră nu poate avea sens în lipsa părţii ei de Eros.

7
Greşeala de a subestima greşeala

Calea mea

Mi-am găsit calea încă de la vârsta de optsprezece ani urmărind fără încetare marile interogaţii formulate de Kant, pe care le-am citat mai devreme: Ce pot să cunosc? Ce trebuie să fac? Ce îmi este îngăduit să sper?

Filozoful scria că, pentru a le răspunde, trebuie să cunoşti umanul. La care eu adaug că trebuie să cunoşti în mod consubstanţial condiţiile senzoriale, cerebrale şi spirituale în care se produce cunoaşterea umană şi să deţii cunoaşterea condiţiilor istorice şi sociale care îşi exercită presiunea asupra oricărei forme de cunoaştere. De aici şi cele două volume centrale ale ciclului *La méthode: La connaissance de la connaissance* şi *Les idées*.

De fapt, nu am încetat nici până în ziua de astăzi să fiu student, adică să învăţ continuu şi să revin iar şi iar pe un şantier al regândirii. Stimulată, evident, de întorsăturile istorice, regândirea mi-a devenit obişnuinţă după *Arguments*, revistă interogativă, şi după cartea mea *Autocritique*, apoi după CRESP (Cercle de recherche et de réflexion sociale et politique)[57], frecventat împreună cu

[57] Cercul de Cercetare şi de Reflecţie Socială şi Politică. (*N. trad.*)

Castoriadis şi Lefort, apoi în Grupul celor Zece, animat de Jacques Robin, apoi în California, la Institutul Salk, apoi la Centrul Royaumont pentru o Ştiinţă a Omului şi, nu în ultimul rând, continuu, prin redactarea celor şase volume ale ciclului *La méthode*, între 1977 şi 2004. Folosesc Metoda ca să fac legături între cunoştinţe şi să le integrez şi, bineînţeles, ca să cercetez condiţiile istorice din ce în ce mai grave pe care le avem de îndurat.

Însă niciodată de-a lungul acestei aventuri a cunoaşterii, care se confundă cu aventura vieţii mele, nu am încetat să mă frământ în legătură cu problema greşelii şi a iluziei.

Greşelile mele

Vreau să precizez dintru bun început că riscul greşelii şi al iluziei este permanent în orice viaţă de om – fie la nivel personal, fie social, fie istoric –, în orice decizie şi acţiune, ba chiar şi în abţinere, şi că poate să conducă la dezastre.

Nu aş fi în stare să îmi contabilizez toate greşelile de apreciere sau de judecată; mă voi limita aici la două mari greşeli – una din adolescenţă, cealaltă din tinereţe –, care la vremea respectivă mi s-au părut mari adevăruri.

Prima este pacifismul pe care îl manifestam în adolescenţă. Influenţat de pacifismul generaţiilor care trăiseră absurditatea şi oroarea războiului din 1914–1918, am fost, la vârsta de zece sau doisprezece ani, foarte marcat de trei filme: *Quatre de l'infanterie*, al germanului Georg Wilhelm Pabst, *À l'Ouest, rien de nouveau*, al americanului Lewis Milestone, şi *Les croix de bois*, al francezului Raymond Bernard.[58]

---

[58] *Westfront 1918: Vier von der Infanterie* (1930), bazat pe romanul *Vier von der Infanterie* de Ernst Johanssen; *All Quiet on the Western Front* (1930), ecranizare după romanul *Im Westen nichts Neues* (tradus în

Când Germania hitleristă a revendicat, apoi a anexat Austria, când a revendicat, pentru ca apoi să anexeze Sudeții Cehoslovaciei, când a revendicat Danzig[59], credeam şi eu, la fel ca Simone Weil, că aceste populații erau germane şi că îşi doreau unirea cu Reichul, aşadar că nu te puteai opune dreptului popoarelor de a depinde doar de ele însele. Mă număram printre cei care considerau concesiile făcute la München ca mergând în această direcție. Mi se părea chiar că aceste concesii vor calma Germania, care s-ar fi întors astfel în concertul națiunilor. În sfârşit, până în 1939 am crezut că războiul poate fi evitat.

Viziunea mea pierdea din vedere fenomenul central: expansionismul la cote gigantice al unei națiuni care se dorea hegemonică, subjugată fiind de propria concepție rasistă, care ridica rasa ariană la rang de dominatoare şi colonizatoare a Europei, mai ales a populațiilor slave. În asta rezida diferența radicală față de războiul din 1914, născut din conflicte între imperialisme rivale.

Greşeala mea se întemeia pe iluzia că astfel de concesii ar putea modera şi umaniza nazismul, dându-i satisfacție, în timp ce ele, din contră, îl incitau să meargă tot mai departe. Uitam sau nu voiam să văd că era vorba despre ceva mai mult decât naționalismul german tradițional sau o simplă sete revanşardă: dezlănțuirea unei puteri puse în

---

română, *Pe frontul de vest nimic nou*) de Erich Maria Remarque; ecranizare din 1932 după romanul omonim (tradus în română *Crucile de lemn*) de Roland Dorgelès. (*N. trad.*)

[59] Actualmente Gdańsk, în Polonia. Oraşul a făcut parte din Germania nazistă între 1939 şi 1945, după ce în perioada interbelică se numise Oraşul Liber Danzig, fiind un oraş-stat semi-independent, instituit la 10 ianuarie 1920 în conformitate cu Tratatul de la Versailles din 1919. (*N. trad.*)

mişcare de o convingere a superiorității rasiale, care avea să o conducă din victorie în victorie, din masacru în masacru, până la dezastru.

În perioada dintre înfrângere şi războiul cu URSS, am rămas la ideea mea că, mai târziu sau mai devreme, o Germanie stăpânitoare a Europei s-ar fi îndreptat spre o depăşire a hitlerismului, ducând la o *pax germanica* similară cu *pax romana* (când, după o cucerire nemiloasă, cetățenia romană le fusese oferită tuturor locuitorilor din imperiu, în urma Edictului lui Caracalla).

Germania s-ar fi umanizat progresiv şi nazismul s-ar fi dizolvat într-o revenire la cultura umanistă şi pluralistă. Însă ar fi trebuit să mă gândesc că Hitler nu putea să nu atace URSS, în numele „spațiului vital" al Germaniei ariene.

Din acel moment, rezistența *in extremis* a Moscovei de la sfârşitul lui 1941, apoi imediat Pearl Harbor şi aruncarea Statelor Unite într-un război devenit mondial mi-au determinat cea de a doua mare greşeală.

Deşi toată cultura mea din adolescență fusese radical antistalinistă – îi citisem pe Boris Souvarine şi pe Victor Serge, cunoscusem dezgustul pricinuit de procesele de la Moscova şi alergia la fanatismul stalinist –, mi-am reconsiderat opiniile în legătură cu viciile Uniunii Sovietice, atribuindu-le moştenirii reprezentate de înapoierea țaristă şi încercuirii capitaliste. Lămurit, credeam eu, de cartea lui Georges Friedmann *De la sainte Russie à l'URSS*[60], descopeream aspecte aparent pozitive în ceea ce priveşte educația, igiena, sănătatea, egalitatea popoarelor sovietice. Ideea că Uniunea Sovietică nu mai trebuia judecată în funcție de trecutul ei odios, ci de viitorul eliberator al umanității oprimate îmi ascundea tot ceea ce mă învățase

[60] Gallimard, Paris, 1938. (*N. a.*)

cultura din adolescență. Şi, pas cu pas, mi-am croit un drum de convertire la comunism. Singura mea şansă a fost că nu m-am închis în carapacea Partidului şi că am devenit lider al unei mişcări de rezistență non-comunistă.

Speranțele mele într-un viitor strălucit s-au prăbuşit progresiv după victorie, odată cu Războiul Rece şi cu noua glaciațiune stalinistă. Îmi povestesc foarte în amănunt convertirea şi apoi lepădarea de comunism în cartea mea *Autocritique*, cură salvatoare, travaliu al conştiinței care m-a făcut pentru totdeauna alergic la fanatisme, sectarisme, minciuni politice şi argumente vicioase *ad hominem*.

Aşadar, îmi regret şi nu îmi regret greşelile, căci datorită lor am avut parte de experiența de a trăi într-un univers religios absolutist care, ca toate religiile, şi-a avut sfinții săi, martirii şi călăii. O lume care îi înnebuneşte, îi degradează şi uneori îi distruge pe cei mai buni. Sejurul meu de şase ani în Stalinia m-a educat în ceea ce priveşte puterile iluziei, greşelii şi minciunii la scară istorică.

De unde vine greşeala?

Încă de la naştere, adaptarea la lumea exterioară se face prin încercare şi eroare şi continuă aşa toată viața.

Cunoaşterea nu se poate construi fără riscul de a greşi. Dar greşeala joacă un rol pozitiv atunci când este cunoscută, analizată şi depăşită. „Spiritul ştiințific se întemeiază pe un ansamblu de erori rectificate", scria Bachelard.

Greşelile ne educă atunci când ne dăm seama de ele, dar nu ne învață care sunt sursele lor multiple şi permanente, nu ne spun nimic despre rolul lor uriaş, adesea nefast.

Greşeala e în general subestimată, pentru că lipseşte conştiința faptului că ea îşi are sursa în cunoaşterea însăşi,

dar că reprezintă o ameninţare pentru fiecare viaţă în parte şi pentru viaţă în general.

Greşeala este inseparabilă de cunoaşterea umană, căci orice formă de cunoaştere este o traducere, urmată de o reconstrucţie. Or, orice traducere, la fel ca orice reconstrucţie, presupune un risc de eroare. Şi asta începând cu cunoaşterea prin intermediul simţurilor, de pildă cunoaşterea vizuală: fotonii ne stimulează retina, care îi traduce după un cod binar într-un mesaj transmis de către nervul optic, mesaj reconstruit la rândul său şi transformat imediat de către creier într-o percepţie.

Or, percepţia poate fi insuficientă (miopie, prezbitism, surditate) sau perturbată de unghiul din care privim, de distragere, de rutină şi mai ales de emoţie. De exemplu, mărturiile în urma unui accident de maşină sunt adeseori foarte diferite, ba chiar opuse. Aşa se face că martorii noştri cei mai buni, simţurile, pot să ne şi înşele.

Ideile şi teoriile sunt reconstrucţii intelectuale care pot fi nu numai eronate, ci şi iluzorii.

Memoria e şi ea o altă sursă de eroare, căci e reconstrucţia unei construcţii care poartă amprenta cerebrală. Câte erori involuntare nu se strecoară în reminiscenţe şi amintiri!

Comunicarea este o sursă de eroare, aşa cum a arătat Shannon. Între emiţător şi receptor, ceea ce este greşit auzit şi greşit înţeles se poate transforma chiar în sursă de conflict.

Hotărârile greşite luate în condiţii de incertitudine şi risc pot antrena consecinţe dintre cele mai rele.

Evident, minciuna este o sursă de eroare atunci când e crezută. Dar minciuna cea mai rea, care nu îşi poate găsi antidotul decât în spiritul autocritic, este ceea ce în engleză se numeşte *self deception*, când ne mințim pe noi înşine: atunci devenim deopotrivă amăgiţi şi amăgitori. Acest

fenomen, foarte des întâlnit, ne ascunde adevăruri mai puțin flatante, ruşinoase ori jenante.

În sfârşit, putem fi înşelați de informații atestate de mărturii pe care le credem fiabile. Aşa s-a întâmplat cu zvonul fals, dar persistent pe care l-am evocat mai înainte, potrivit căruia debarcarea germană în Anglia din 1941 înregistrase un eşec. Se spunea că englezii împrăştiaseră benzină pe coastă şi îi dăduseră foc la sosirea trupelor naziste, care se făcuseră scrum. La fel a fost şi cu zvonul de la Orléans, unde până şi unele profesoare au fost convinse că fete dispăreau în cabinele de probă ale magazinelor ținute de evrei.

La scară şi mai largă, milioane de persoane au fost trase pe sfoară de propaganda URSS, care ascundea enormitatea sistemului său concentraționar şi exalta un paradis sovietic imaginar. Milioane de persoane au crezut că revoluția culturală chineză e o etapă importantă a progresului comunist, când ea nu era decât o hecatombă nebună, care a lăsat în urmă milioane de victime.

Cum să te înarmezi împotriva informațiilor false pe care în zilele noastre le numim *fake news*? Experiența mi-a arătat că pericolul de a fi greşit informați este foarte mare atunci când nu dispunem nici de mai multe surse, nici de păreri diferite pe marginea aceluiaşi eveniment. Acestea sunt cele două pluralități care ne pot ajuta să ne formăm o părere şi adesea – nu mereu – să evităm erorile.

În rest, specificul teoriilor ştiințifice este să fie refutabile, iar specificul vitalității ştiințifice este să accepte conflictul teoriilor şi al ideilor. Altfel spus, ştiința nu elimină eroarea, ci îi recunoaşte posibilitatea chiar în sânul ei. Nu există niciun refugiu al Adevărului absolut care să elimine complet eroarea, cu excepția Teologiei şi a Credinței fanaticului.

De altfel, nu cred că trebuie să încetăm vreodată să ne informăm, să ne instruim şi să ne verificăm periodic cunoştinţele. Într-o lume în continuă transformare, este important să ne revizuim la fiecare zece ani viziunea asupra lumii. Este evident că problemele care constituiau o prioritate înainte de 1990 (război rece şi lume polarizată) nu mai sunt aceleaşi după prăbuşirea URSS (liberalizare economică şi mondializare), nici după distrugerea celor două turnuri ale complexului World Trade Center (terorism islamic). Fiecare dintre aceste întorsături de situaţie pare să fi fost neaşteptată: erau rari aceia care profeţeau căderea URSS şi nimeni nu anticipase că schimbarea avea să vină de la însuşi secretarul general al Partidului. La fel, nimeni nu anticipase că două avioane sinucigaşe aveau să lovească mortal simbolul puterii economice americane. Istoria umană este relativ inteligibilă *a posteriori*, dar întotdeauna imprevizibilă *a priori*.

Dificultatea de a circumscrie complexităţile este şi ea o sursă de erori. Dificultate cu atât mai mare cu cât cunoştinţele noastre sunt disjuncte şi compartimentate în discipline închise, în vreme ce complexitatea unei crize precum cea a coronavirusului din 2020, de exemplu, ţine de interacţiuni şi retroacţiuni între procese biologice, psihologice, economice, sociale etc.

De unde şi tendinţa de a reduce o criză multidimensională la una dintre componentele sale şi de a lua o parte a adevărului drept adevăr integral, când, de fapt, orice proces de cunoaştere care confundă partea cu întregul este eronat.

Ecologia acțiunii

Orice decizie presupune un pariu atunci când mediul în care trebuie să se producă acțiunea decisă presupune la rândul său complexități, adică tot atâtea incertitudini.

Câte decizii politice, militare sau pur şi simplu individuale ale căror succes sau victorie păreau asigurate nu s-au încheiat cu eşecuri, înfrângeri sau dezastre!

Câte acțiuni revoluționare nu au declanşat contrarevoluții care le-au înghițit!

Câte demersuri reacționare nu au declanşat revoluții care în cele din urmă le-au abolit!

De aici şi conştiința necesară că orice acțiune trebuie condusă după o strategie modificabilă în funcție de sorți sau de noi informații. Ceea ce a făcut, în mod exemplar, tânărul general Bonaparte în timpul primei campanii din Italia, sau Napoleon la Austerlitz.

Bolile raționalității

Suntem foarte îndreptățiți să credem că acordul dintre rațiune – fondată pe deducție şi inducție – şi datele senzoriale referitoare la lumea exterioară constituie o cunoaştere pertinentă.

Totuşi, o teorie rațională tinde să se transforme în dogmă atunci când ignoră datele noi care o infirmă şi când respinge fără drept de apel argumentele adverse. Dogmatismul este o boală sclerozantă a rațiunii, care trebuie să rămână mereu deschisă la posibile argumente combative.

Rațiunea mai presupune şi riscul raționalizării întemeiate pe premise false. De pildă, dacă sunt convins că vecinul meu mă spionează, îi interpretez întregul comportament ca pe un indiciu care îmi susține convingerea.

Orbirea paradigmatică

Aşa cum am arătat în cel de al treilea volum din ciclul *La méthode*, raționalitatea ne este ghidată în mod inconştient de o paradigmă care controlează organizarea cunoaşterii şi impune disjuncția şi reducția ca modalități de cunoaştere a ansamblurilor de fenomene complexe. Această stare de fapt ne creează o orbire în miezul modului de cunoaştere.

Disjuncție: deşi fenomenele sunt legate între ele prin nenumărate acțiuni şi retroacțiuni, compartimentarea cunoştințelor în discipline închise ne împiedică să vedem aceste legături. Cunoaşterea unei ființe vii nu poate fi separată de contextul ei, căci orice e viu depinde de mediul său, din care, pentru a trăi, trebuie să îşi extragă energie şi informație.

În sens mai larg, trebuie ştiut că ocultarea complexităților, adică a relațiilor indisolubile dintre componente diferite, care se revendică din discipline compartimentate, conduce la eroare.

Reducție: cunoaşterea unui tot este redusă la cunoaşterea elementelor sale constitutive. Or, fiecare organizare de elemente diverse într-un tot produce calități care nu se regăsesc în respectivele elemente luate separat: emergențele. Astfel, organizarea complexă a ființei vii produce calități necunoscute moleculelor care o constituie: autoreproducere, autoreparare, alimentație, activitate cognitivă şi altele asemenea.

Aceste calități nu sunt nici deductibile, nici inductibile pornind de la elementele considerate izolat. Logica organizării scapă logicii clasice.

Mai există şi alte cauze ale orbirilor care trebuie cunoscute:

– caracterul inedit al unei probleme, uitarea unei experienţe similare din trecut sau un raţionament elaborat prin analogie inadecvată;

– caracterul nedepistabil al problemei pornind de la ideile primite şi luate drept evidente sau de la evoluţia ei lentă ori supusă fluctuaţiilor;

– eşecul în găsirea unei soluţii, cauzat de limitele cunoaşterii sau de mijloacele tehnologice, ori de o intervenţie prea limitată sau tardivă;

– comportamentul în funcţie de interese particulare care obnubilează interesul general.

Cunoaşterea pertinentă

Oare pot desprinde câteva principii, de reţinut ca repere?

Preliminarii: să ştii să te miri şi să îţi pui întrebări în legătură cu ceea ce pare normal şi evident. Altfel spus: să problematizezi. Ştiinţele, filozofia şi gândirea în general au luat avânt în perioada Renaşterii prin problematizare: Ce este lumea, ce este viaţa, ce este omul? Ce este Dumnezeu? Există? Din problematizare ia naştere îndoiala, veritabil detoxifiant al minţii, care trebuie să ştie şi ea să se îndoiască de îndoială. Din îndoială ia naştere spiritul critic, care nu e critic pe de-a-ntregul până când nu este şi autocritic.

Primul imperativ: să contextualizezi orice obiect al cunoaşterii. Un fenomen, o acţiune nu pot fi concepute corect decât raportate la contextul lor. Un cuvânt polisemantic nu îşi îmbracă sensul precis decât în frază, iar fraza nu îşi îmbracă sensul decât în text. Orice fiinţă vie îşi hrăneşte autonomia extrăgându-şi energie şi informaţie din propriul context ecologic şi social, ca atare nu poate fi luată izolat.

Al doilea imperativ, mai larg: să recunoşti complexitatea. Adică acele aspecte multidimensionale şi uneori antagonice sau contradictorii ale indivizilor, evenimentelor, fenomenelor.

Al treilea imperativ, şi mai larg: să ştii să recunoşti ceea ce este autonom sau original şi să ştii să îl legi de ceea ce este conectat sau combinat. Întregul parcurs al educației, începând cu şcoala primară, ar trebui să includă această pregătire pentru viață, care este un joc neîntrerupt între eroare şi adevăr.[61]

Fiecare viață în parte este o aventură nesigură. Putem să ne înşelăm în alegerile pe care le facem: amicale, amoroase, profesionale, medicale, politice. Spectrul erorii ne pândeşte la fiecare pas.

Consecințele erorii de judecată sau decizie a liderului unei națiuni pot fi dezastruoase şi ucigătoare pentru întreaga țară.

Aşadar, cunoaşterea este o artă dificilă, care poate fi sprijinită prin cunoaşterea surselor greşelii şi iluziei, dimpreună cu cercetarea de sine şi autocritica.

Crez

Uneori mă simt copleşit de dragostea de viață. Ce frumusețe, ce armonie, ce profundă unitate, ce complementaritate şi solidaritate între ființele vii! Ce forță creatoare pentru a inventa miriade de specii singulare, vegetale şi animale! Alteori mă simt copleşit de cruzimea

---

[61] Vezi *Pour entrer dans le XXIe siècle*, Éditions du Seuil, Paris, 2004. (*N. a.*)

vieții, de nevoia de a ucide pentru a trăi, de energia sa distrugătoare, de conflictele ei, peste care întotdeauna triumfă moartea. Apoi reuşesc să aduc laolaltă şi să păstrez, să leg indisolubil cele două adevăruri contrare. Viața este dar şi povară, viața este minunată şi teribilă.

La fel stau lucrurile şi cu universul, atât cât îl cunoaştem în acest moment. Înaintea ochilor noştri apare ca armonie perfectă, aparent eternă. Dar ştiința ne spune că înseamnă şi expansiune, haos, explozii sau ciocniri de stele, aştri înghițiți de incredibile şi nenumărate găuri negre şi, în cele din urmă, distrugere şi dezintegrare ireversibile. Viața, în acest univers, poate că este unică – pe o mică planetă a unui soare mărginaş –, în orice caz, marginală.

Evident, cred că aceleaşi antinomii sunt inseparabile în istoria umanității, la fel şi în viețile individuale, la rândul lor istorii. Atâta bunătate, generozitate, devotament, atâta răutate, viclenie, egoism! Atâta inteligență, curaj, geniu creator, atâta prostie, orbire, iluzii şi greşeli! Ce minunată şi ce teribilă această forță a imaginației din spiritul uman, care creează capodopere ale poeziei, ale literaturii, ale artelor şi care în acelaşi timp se aserveşte adorând şi implorând zeii şi miturile pe care le-a creat!

Acest aspect dublu şi multiplu, această complexitate care se regăseşte în tot ceea ce există – începând cu particula, care este şi undă, până la sufletul omenesc, inseparabil de interacțiunea dintre miliardele de neuroni –, iată ce dăinuie în mintea mea. Este cea dintâi lecție a tuturor experiențelor mele.

La vârsta de treisprezece ani, am avut două revelații contradictorii care m-au marcat pentru totdeauna: îndoiala şi credința. La lectura *Crimei lui Sylvestre Bonnard* de Anatole France, „scepticismul surâzător” (atribuit pe atunci acestui autor) m-a cotropit ca Adevăr personal. În vreme ce

la lectura romanului *Crimă şi pedeapsă* al lui Dostoievski, am descoperit lupta şi complementaritatea dintre credinţă şi îndoială. La fel ca Pascal, chiar dacă obiectul credinţei mele nu a fost niciodată Dumnezeu, ci fraternitatea umană.

Mai ales de la Dostoievski am primit mesajele despre compasiune şi despre complexitatea umană. Compasiunea faţă de cei sărmani, înjosiţi şi jigniţi nu m-a părăsit niciodată. Iar astăzi, când atâtea fiinţe sunt umilite din pricina originii sau a culorii pielii, a devenit mai vie ca oricând. Profunzimea personajelor sale feminine (de pildă, Nastasia Filippovna în *Idiotul*, Gruşenka în *Fraţii Karamazov*) sau masculine (Stavroghin în *Demonii*) m-a lămurit în privinţa complexităţii sufletului omenesc.

Şi am devenit conştient de universalitatea acestei complexităţi graţie lui Hegel, potrivit căruia, în esenţă, dacă pe omul care a comis o crimă îl tratez ca pe un criminal, elimin toate celelalte aspecte ale personalităţii, faptelor şi vieţii sale. Cred, de asemenea, în izbăvirea asasinului. Am cunoscut-o pe cea a întemniţatului de care mi-am legat viaţa.

După aceste prime lecturi, Montaigne mi-a adâncit scepticismul şi m-a incitat la autoanaliză. Lui i-au urmat Voltaire şi Rousseau, complementari în antagonismul lor, la fel ca Iluminismul şi Romantismul, raţionalitatea şi misticismul (fără Dumnezeu), invizibilul şi vizibilul. Graţie acestor lecturi, am dobândit simţământul profund al însuşirilor duble şi multiple ale fiinţelor umane, ale istoriilor lor singulare, ale marii Istorii, care ne cuprinde pe toţi.

Fiecare poartă în sine dublul imperativ complementar al lui Eu şi Noi, al individualismului şi spiritului comunitar, al egoismului şi altruismului.

Cu trecerea anilor, conştiinţa acestui dublu imperativ mi s-a înrădăcinat adânc în fiinţă. Ea m-a împins întotdeauna

să întreţin şi să întăresc în mine capacitatea de a iubi şi uimirea, concomitent cu rezistenţa încăpăţânată în faţa cruzimii din lume.

Voi spune în cele din urmă că această conştiinţă a complexităţii umane duce la bunăvoinţă. Iar bunăvoinţa e cea care îţi îngăduie să îl vezi pe celălalt nu numai cu defectele şi lipsurile lui, ci şi cu calităţile, manifestate deopotrivă în intenţiile şi în acţiunile sale.

Dacă sunt bun? Ce ştiu e că sunt binevoitor, că nu sunt rău, că nu sunt ranchiunos. Nici agresiv.

Îmi place polemica în schimbul de idei, însă detest atacurile *ad hominem*. Ştiu foarte bine ce înseamnă voluptatea răzbunării, căci am citit *Contele de Monte-Cristo* şi am văzut atâtea westernuri. Dar niciodată în viaţă nu am căutat să mă răzbun.

Sigur, caracterul meu afabil şi lipsa oricărei dorinţe de putere sunt condiţii favorabile bunăvoinţei.

Totuşi, am simţit foarte profund, încă din copilărie, nevoia de recunoaştere şi mi-ar plăcea ca opera mea să fie cunoscută pentru aporturile şi calităţile ei. Cum la început a fost considerată deviantă (ceea ce e încă valabil, din cauza concepţiei mele asupra cunoaşterii), a trebuit să îndur faptul de a fi fost prost înţeles, disprețul şi ironia.

Scriitorii, filozofii, universitarii suferă de un exagerat complex al recunoaşterii. Fiecare dintre ei şi-ar dori să fie recunoscut dacă nu ca geniu, atunci măcar drept cel mai bun dintre egalii săi. Fiecare carte este ca un copil iubit, din partea căruia ne aşteptăm la un destin glorios care se va revărsa asupra autorului.

De aici şi orgoliile, vanităţile, disprețul, răutăţile, uneori calomniile îndreptate împotriva celor pe care îi percepem drept rivali sau, mai rău, chiar duşmani. Atunci când, în numele complexităţii, am integrat în scrierile mele

cunoştinţe extrase din ştiinţele fizice sau biologice, am stârnit reacţia proprietarului, care şi-a scos puşca şi a îndreptat-o spre cel venit să îl jefuiască.

Mai vreau să adaug că tot ceea ce am făcut bine în viaţă a fost la început rău înţeles şi greşit judecat. Şi totuşi, eu nici nu am vrut, nici nu am căutat să fiu atipic sau rebel. Dar autonomia raţiunii ne conduce fără voia noastră la devianţă. Trebuie să acceptăm discreditarea şi faptul de a nu fi înţeleşi.

În concluzie, e bine să fii bun, te simţi bine când eşti de partea binelui, simţul complexităţii îţi îngăduie să percepi aspectele diferite şi contradictorii ale fiinţelor, conjuncturilor, evenimentelor, iar această percepţie favorizează bunăvoinţa. Lecţia mea de pe urmă, rodul tuturor experienţelor mele împreunate, rezidă în acest cerc virtuos al împreună-lucrării dintre raţiunea deschisă şi bunăvoinţa iubitoare.

Mementouri

A trăi în incertitudine

Să trăieşti înseamnă să navighezi pe un ocean de incertitudini, întremându-te când şi când pe câte o insulă de certitudini.

Aşteaptă-te la neaşteptat.

Istoria umană este relativ inteligibilă *a posteriori*, dar întotdeauna imprevizibilă *a priori*.

Nicio cucerire istorică nu este ireversibilă.

Omenescul nu este nici bun, nici rău, ci complex şi versatil.

Când imediatul devorează, raţiunea intră în derivă.

Eliminarea totală a riscului conduce la eliminarea totală a vieţii.

Principiul precauţiei nu are sens decât asociat unui principiu al riscului, indispensabil acţiunii şi inovaţiei.

Drumul către viitor trece prin întoarcerea la origini.

Speranţa este aşteptarea nesperatului.

Igienă mentală

Cei cărora ura le e străină nu îşi pierd niciodată minţile.

Contrazici argumentând, nu denunţând.

Decât doctrina care are un răspuns pentru toate, mai bine complexitatea care pune totul sub semnul întrebării.

Ca să îmbătrâneşti frumos, trebuie să păstrezi vii în tine curiozităţile copilăriei, aspiraţiile adolescenţei, responsabilităţile maturităţii şi, în procesul de îmbătrânire, să încerci să extragi experienţa epocilor trecute.

Niciodată nu voi înceta să sesizez ceea ce este crud, implacabil şi necruțător la umanitate, nici ceea ce e teribil în viață, dar nu voi înceta să sesizez nici ceea ce este nobil, generos şi bun la umanitate, ori ce are viața mai încântător şi demn de minunare.

Adeseori avem de-a face cu această contradicție etică: a respecta fiecare ființă umană şi a nu-i jigni ceea ce are mai sfânt, pe de o parte, şi, pe de alta, a ne exersa spiritul critic, el însuşi animat de ireverența față de credințele impuse ca fiind sacre.

Autocritica este o formă de igienă psihică esențială.

Ce contează nu e să fii realist în sens trivial (să te adaptezi la imediat), nici nerealist în acelaşi sens trivial (să te sustragi constrângerilor realității), ci să fii realist în sens complex: să înțelegi incertitudinea realului, să ştii că există posibilități încă invizibile.

Arta de a-i atribui celuilalt cuvinte pe care nu le-a rostit, gânduri pe care nu le-a avut, arta de a-i degrada persoana în cel mai meschin mod cu putință – această artă a atins cele mai glorioase vârfuri.

Eu critic idei, dar niciodată nu atac persoane. Altfel, ar însemna să mă înjosesc pe mine însumi înainte să le înjosesc pe ele.

Franța e în acelaşi timp unitară şi multiculturală. De-a lungul istoriei sale a reunit populații foarte diverse, bretoni, alsacieni etc., apoi descendenți ai imigranților. Unitatea ei îmbrățişează multiculturalitatea. Aceste două noțiuni, pe care mințile mărginite le opun, în realitate se completează.

A convieţui cu criza

Ar trebui să căutăm un vaccin împotriva furiei proprii oamenilor, căci suntem în plină epidemie.

Criza de Covid este, într-un anumit sens, o criză a concepției modernității fondate pe ideea că destinul omului era să stăpânească natura şi să devină stăpânul lumii.

Covidul ne aminteşte că trăim o Aventură, o Aventură în necunoscut, o Aventură nemaicunoscută a speciei umane.

Mister

Adevărata Realitate se ascunde în spatele realităților fiecăruia dintre noi.

Spiritul omenesc adastă dinaintea porților ferecate ale Misterului.

Mulțumiri

Scrierea acestei cărți mi-a fost sugerată de Sabah Abouessalam, parteneră de viață şi muză, şi de către Dorothée Cunéo, deopotrivă editoare şi însoțitoare a cărții *O nouă cale. Lecțiile coronavirusului*. Amândouă m-au ajutat în

redactarea acestor *Lecții* discutând pe marginea textului, recitindu-l şi corectându-l.

Cuprins

1. *Preambul*
2. 1. Identitatea singulară şi multiplă
3. 2. Neprevăzutul şi incertitudinea
4. 3. Ştiinţa de a trăi
5. 4. Complexitatea umană
6. 5. Experienţele mele politice: în iureşul secolului
7. 6. Experienţele mele politice: noile pericole

8. 7. Greşeala de a subestima greşeala

9. Crez

10. Mementouri

11. *Mulţumiri*